

ઉમાશંકરની પૂર્વવર્તી ગુજરાતની સાંસ્કૃતિક-સાહિત્યિક પરંપરા

કોઈ પણ સાહિત્યસર્જક કે વિવેચકનું આગમન આકસ્મિક હોતું નથી, આકસ્મિક લાગે એ વાત અલગ છે. સાહિત્યસર્જક યા વિવેચક એક વ્યક્તિ તરીકે કેટલુંક આગવાપણું ધરાવે છે, તો સમષ્ટિના એક અંશ તરીકે કેટલુંક સામ્ય પણ ધરાવે છે. સાહિત્યસર્જક યા વિવેચકની વૈયક્તિક ભૂમિકાનો એના સમષ્ટિગત સંદર્ભ પર પ્રભાવ પડતો હોય છે તો એના સમષ્ટિગત સંબંધ-સંદર્ભનો એની વૈયક્તિક ભૂમિકા પર પ્રભાવ પડતો હોય છે. સાહિત્યસર્જક યા વિવેચકની આ ઉભયપદી અવસ્થા એને એક સંકુલ પરિવર્તનશીલ પરિસ્થિતિના અનન્ય આવિષ્કારરૂપે આપણી સમક્ષ રજૂ કરે છે. તેથી એનો પરિચય સાધવાની પ્રક્રિયા અત્યંત સંકુલ અને તે સાથે જ અત્યંત રસપ્રદ પણ બની રહે છે. દેશકાળ અને માનવચેતનાનું જે વિશિષ્ટ સંયોગરૂપ સાહિત્યકારમાં પ્રતીત થતું હોય છે તે Poets are born - એ પ્રસિદ્ધ ઉક્તિને કેવળ સાદા સરળ વિધાન તરીકે જ સ્વીકારી લેતાં આપણને રોકે છે. જે તે સાહિત્યકારને સમજવાનો - પામવાનો પ્રયત્ન તત્ત્વતઃ તો જે વૈશ્વિક - માનવીય ઘટનાઓ-પ્રવાહો-વલણો સર્જનપ્રક્રિયાને પ્રેરે છે, સર્જનના કીમિયાને સફળ કરે છે અથવા સર્જકતાને અનુભવ-વ્યવહારમાં મૂર્ત રૂપે સિદ્ધ કરે છે તેનાં ગતિદિશા ને બલાબલનો તાગ મેળવવામાં સહાયભૂત થાય છે. તેથી સાહિત્યકારનો તેના સંસ્કારવારસાના સંદર્ભમાં વિચાર કરવો આવશ્યક જ નહીં, અનિવાર્ય બની રહે છે.

વળી સાહિત્યના સર્જન અને વિવેચનમાં પરંપરા અને પ્રયોગનું બળ સ્પષ્ટ રીતે જોવા મળે છે. પરંપરાની અનુપસ્થિતિમાં પ્રયોગનું 'પ્રયોગ'રૂપે ભાન થવું અસંભવિત છે, બીજી બાજુ પ્રયોગ વિના પરંપરાના પ્રભાવબળનો તાગ પામવો મુશ્કેલ બને છે. આમેય પરંપરા મૂળભૂત રીતે તો પ્રયોગોના સાતત્ય પર નિર્ભર હોય છે. તેથી જેઓ દેશકાળના સંદર્ભમાં સાહિત્યના સર્જન અને વિવેચનની પ્રક્રિયાને સાંગોપાંગ પામી લેવા ઇચ્છે છે તેમણે પરંપરા અને પ્રયોગ બંનેને ખ્યાલમાં રાખવાં રહ્યાં. સાહિત્યના સર્જક યા વિવેચકને એનો દેશ-કાળ યા પરિસ્થિતિથી ભિન્ન કરીને જોઈ શકાય નહીં. કોઈ પણ સાહિત્યસર્જક યા વિવેચકે જે કંઈ કર્યું હોય છે તે એના દેશકાળ યા પરિસ્થિતિમાં કરવું શક્ય હોય છે માટે કર્યું હોય છે. કેટલાક તો, આમેય, વ્યક્તિમાત્રને પરિસ્થિતિના એક વિશિષ્ટ પિંડરૂપે - 'સંજોગોના પૂતળા'રૂપે જોતા હોય છે. તેથી કોઈ પણ સર્જક યા વિવેચકની બરોબર નાડ પારખવી હોય તો એના ઇતિહાસ-ભૂગોળની કેટલીક માહિતી ખ્યાલમાં રાખવી અનિવાર્ય થઈ પડે છે.

વ્યક્તિમાત્રમાં કેટલુંક એવું હોય છે, જેના પર વ્યક્તિની પોતાની સત્તા રહે છે; કેટલુંક એવું પણ એનામાં હોય છે જે એની સત્તાની - ઇચ્છાની બહાર હોય છે. સાહિત્યસર્જક યા વિવેચકનો પોતાનો પોતાને સર્જવામાં ફાળો મહત્ત્વનો હોય છે એમ એના જમાનાનો - એના દેશકાળ યા પરિસ્થિતિનો પણ એને સર્જવામાં ફાળો મહત્ત્વનો હોય છે. દલપતરામે આબુ જોયો અને ઉમાશંકરે જોયો. દલપતરામ 'દીઠો આજ આબુ ગિરિરાજ એવો' કહી આંખે દેખ્યું ચિત્ર આપીને વિરમ્યા. ઉમાશંકરે શરદપૂર્ણિમાએ નખી સરોવરનું દર્શન કર્યું. એ દર્શન એમના પૂરતું 'સૌન્દર્યની દીક્ષા' બની રહ્યું. એમણે અંતઃશ્રુતિપટ પર આ મંત્ર ઝીલ્યો :

‘સૌન્દર્યો પી, ઉરઝરણ ગાશે પછી આપમેળે’

(નિશીથ, ૧૯૬૨, પૃ. ૧૧૦)

દલપતરામે આબુનું વર્ણન કર્યું તે એમના જમાનામાં તો કવિતામાં એક નવપ્રસ્થાનરૂપ ને તેથી આવકાર્ય હતું, આ જમાનામાં તો કદાચ તેનું ઐતિહાસિક મૂલ્ય જ બચે. એવી જ રીતે વિવેચનક્ષેત્રે પણ સમયસાપેક્ષ મૂલ્યો-ધોરણોનું મહત્ત્વ હોય છે. એક જમાનાના 'કવીશ્વર' દલપતરામ આપણા એક વિવેચક વિજયરાય વૈદ્યની દષ્ટિએ કેવળ 'સમર્થ ઉપકવિ' જ રહ્યા, અને

એમની આ દષ્ટિમાં એમના જમાનાની વિવેચના હતી એ તો સ્પષ્ટ છે. આમ સાહિત્યના સર્જન-વિવેચન ક્ષેત્રે દેશકાળનો સંસ્કારપરંપરાનો ખ્યાલ રાખવો અનિવાર્ય થઈ પડે છે. એ ખ્યાલ વિના સાહિત્યસર્જન યા સાહિત્યવિવેચનનો ખરો તાગ મેળવી શકાય નહીં.

ઉમાશંકર જોશી ગાંધીયુગનું ફરજંદ છે. તેથી ઉમાશંકરની સર્જકતા ગાંધીયુગના સંદર્ભમાં જોવા-મૂલવવાની રહે. આ ગાંધીયુગ પણ બ. ક. ઠાકોર નિર્દેષિત સંક્રાન્તિયુગનો જ એક તબક્કો બની રહે છે. આ સંક્રાન્તિયુગ અંગે વાત કરતાં ઇતિહાસજ્ઞ - સાહિત્યજ્ઞ બ. ક. ઠાકોર લખે છે :

‘કવિ દલપતરામે બાપાની પીંપર’ એ કવિતા લખી ત્યારથી આજ લગીનાં છન્નસત્તાણુ વર્ષ દરમિયાન ઉત્પન્ન થયેલા આપણા અર્વાચીન સાહિત્ય વાડમયને હું તો એક જ યુગ ગણું છું અને તેને સંક્રાન્તિયુગનું જ નામ આપવું પસંદ કરું છું : વળી ચાલતો વિક્રમ શતક પૂરો થતાં એ યુગ પૂરો થવાનો એમ પણ માનું છું.’

(નવીન કવિતા વિશે વ્યાખ્યાનો, ૧૯૧૪, પૃ. ૮)

સુન્દરમે પણ દલપતરામની આ ‘નવી શૈલીની પ્રથમ ઉપલબ્ધ કૃતિ ‘બાપાની પીંપર’ ૧૮૪૫થી અર્વાચીન ગુજરાતી કવિતાનો પ્રથમ સ્તબક પ્રારંભાયાનો નિર્દેશ કર્યો છે. બળવંતરાય ક. ઠાકોર જેનો ‘નવીન’ તરીકે નિર્દેશ કરે છે; રા. વિ. પાઠક, સુન્દરમ્ અને મનસુખલાલ ઝવેરી જેનો અર્વાચીન’ તરીકે નિર્દેશ કરે છે, જયંત પાઠક જેનો ‘આધુનિક’ તરીકે અને ઉમાશંકર પોતે જેનો ‘અદ્યતન’ તરીકે નિર્દેશ કરે છે તે ગાંધીયુગની કવિતા - સુન્દરમ્-ઉમાશંકર આદિની કવિતા બ. ક. ઠાકોરની ઐતિહાસિક દષ્ટિ સ્વીકારીને કહીએ તો સંક્રાન્તિકાલીન કવિતા જ છે. દલપત-નર્મદથી માંડીને આજ દિન સુધીની કવિતાને સંક્રાન્તિકાલીન કવિતા કહેવામાં વાંધો હોઈ ન શકે. ઉમાશંકર આદિની આ સંક્રાન્તિકાલીન કવિતા ‘ગાંધીયુગીન’ મટી જતી નથી એ તો દેખીતું છે.

ઉમાશંકર મુખ્યત્વે કવિ હોઈ, એમની કવિતાસૃષ્ટિના સંદર્ભમાં જે વિચાર થયો છે તે એમની સમગ્ર સર્જકતાના સંદર્ભે પણ ઉપયોગી છે. ઉમાશંકરની કવિતા એમનું સાહિત્યસર્જન, એમનું સાહિત્યવિવેચન પણ સંક્રાન્તિકાળનું; તો એને જોવા-સમજવા માટે સંક્રાન્તિકાળની સંસ્કારભૂમિકાનો ઐતિહાસિક પરિપ્રેક્ષ્યમાં ઉપયોગ કરવો રહ્યો.

જેમ બંગાળી, મરાઠી, હિન્દી, તમિળ, મળયાળમ આદિ ભારતની પ્રાદેશિક ભાષાઓમાં તેમ ગુજરાતીમાં પણ અર્વાચીન સાહિત્યનો યુગ અંગ્રેજોના સંપર્કથી શરૂ થયો. બ. ક. ઠાકોર અંગ્રેજોના સંપર્કે જે યુગ આપણે ત્યાં શરૂ થયો તેનાં સાંસ્કૃતિક વલણો તપાસી તેને ‘સંક્રાન્તિયુગ’ (Age of Transition) અને ‘પુનર્જનનયુગ’ (Age of Renaissance or New Birth) જેવાં સૌથી ઓછાં પશ્ચિમ અને સૌથી વ્યાપક નામોથી ઓળખાવવાનો પ્રયત્ન કરે છે. ‘પ્રયોગયુગ’, ‘ઉદ્ગતિ’, ‘બંડયુગ’, ‘ધ્વંસયુગ’, ‘ઉચ્છેદયુગ’ જેવાં નામો તેઓ નાપસંદ કરે છે. આ સંક્રાન્તિ પાશ્ચાત્ય અને ભારતીય સંસ્કૃતિઓના સંઘટને જન્મેલી છે અને એ સંઘટનને પરિણામે જે ઊથલપાથલો સ્થૂલ-સૂક્ષ્મ રૂપની થઈ તેમાંથી આપણું ગુજરાતી સાહિત્ય બાકાત રહી શક્યું નથી. ‘સુધારાયુગનું સાહિત્ય’, ‘સંરક્ષક પક્ષના લેખકો અને ઉચ્છેદક પક્ષના લેખકો’, ‘સંગમયુગના દ્રષ્ટા’, ‘મધુદર્શી સમન્વયકાર આનંદશંકર’² ઇત્યાદિ સાહિત્યગત ઉક્તિપ્રયોગોની ભૂમિકા સંક્રાન્તિની જ રહી છે એ સ્પષ્ટ છે. દલપત-નર્મદથી, યથાતથ રીતે કહીએ તો અંગ્રેજોના સંપર્ક પછી જે સંક્રાન્તિથી પ્રક્રિયા શરૂ થઈ તેનું સાતત્ય સાક્ષરયુગ, ગાંધીયુગમાં જ નહીં, સ્વાતંત્ર્યોત્તર યુગમાં પણ જોઈ શકાય એવી સ્થિતિમાં આપણે છીએ. ‘નર્મદજન્મસમયનો જમાનો એટલે જડતા, અજ્ઞાન, વહેમ, અંધશ્રદ્ધા ને ભીરુતાનો જમાનો.’³ એ જમાનાનાં કેટલાંક માર્મિક ચિત્રો વિનાયક નંદશંકરે ‘નંદશંકર જીવનચિત્ર’(પૃ. ૨૮-૨૯)માં આપેલાં છે. હીરાલાલ પારેખે ‘અર્વાચીન ગુજરાતનું રેખાદર્શન-૧’માં આ સમયની કેટલીક દસ્તાવેજી માહિતી આપી છે. રાજકીય ઊથલપાથલો, ટંટાફિસાદો ને પ્રજાકીય બિનસલામતીના પ્રશ્નો ઓછા નહોતા.⁴ ‘ભરૂચ શહેરનો ઇતિહાસ’ (પૃ. ૪૫૮)માંથી હીરાલાલ પારેખે જે ઘટના ટાંકી છે તે આ સમયની રાજકીય પરિસ્થિતિનું સચોટ રીતે સૂચન કરે છે. સન

1 વિજયરાય વેદ, ગુજરાતી સાહિત્યની રૂપરેખા, ૧૯૭૩, પૃ. ૯.

2 વિષ્ણુપ્રસાદ ત્રિવેદી, ‘વિવેચના’, બીજી આવૃત્તિ, ૧૯૬૪, પૃ. ૧૩૧.

3 વિશ્વરાય મ. ભટ્ટ, ‘વીર નર્મદ’, ૧૯૪૭, પૃ. ૭.

4 વધુ માટે જુઓ ‘વડોદરાના રાજ્યકર્તા’ (અનુ. ઈશ્વરદાસ ઇચ્છારામ મશરૂવાળા).

૧૭૭૯માં વડગામ આગળ થયેલી સંધિ મુજબ ભરૂચ શહેર પાછું સિંધિયાને સોંપવાનો કરાર થયો ત્યારે ‘...ભરૂચી પ્રજા ઘણી દિલગીર થઈ. ઈશ્વરને પ્રાર્થના કરવા લાગી ... કે અંગ્રેજી અમલ અમારા ઉપર હંમેશાં રહો. રાજ્ય અંગ્રેજોનું કાયમ રહે માટે યજ્ઞો, હોમ, બલિદાન વગેરે શરૂ થયાં. કેટલાક લોકોએ અમુક અમુક બાધાઓ પણ લીધી. આ વાતમાં ઢીલ થઈ એટલે પ્રજાએ જાણ્યું કે ઈશ્વરે સામું જોયું, તેથી લોકો ખુશી થયા.’⁵ આવું વલણ અપનાવનારી પ્રજા દેશી શાસકોથી કેટલી ત્રાસી હશે એની તો કલ્પના જ કરવાની રહી. તે જમાનાના સંસ્કારક્ષેત્રના અગ્રણીઓ દલપતરામ, નર્મદ, મહીપતરામ વગેરેએ અંગ્રેજી શાસનને આવકાર્યું તેમાં એમની સ્વદેશ પ્રત્યેની બેવફાઈ નહીં, પણ દાઝ જ કારણભૂત હતી! ‘ઝેર ગયાં ને વેર ગયાં’નો આનંદ વ્યક્ત કરી વિક્ટોરિયાના રાજ્ય-અમલને ઈશ્વરનો ઉપકાર ગણી, સ્વીકારી હરખ હવે તું હિન્દુસ્તાન’⁶ એમ હિન્દુસ્તાન આખાને હરખાવાનું કહેવાનું થયું એમાં કેવળ દલપતરામનો જ નહીં, એમના સમગ્ર જમાનાનો અવાજ હતો. નર્મદે પણ વિક્ટોરિયાના રાજ્યઅમલને વધાવ્યો જ હતો.⁷ અરે! છેક ન્હાનાલાલ સુધી આ વલણ દેખાતું રહ્યું છે. ન્હાનાલાલે લખેલ ‘રાજયુવરાજને સત્કાર’⁸માં આમ તો આર્ય રાજભાવના અને આર્ય સંસ્કૃતિની ફોરમ હતી, છતાં તે હતું તો અંગ્રેજ શહેનશાહની બિરદાવલિરૂપ કાવ્ય, દલપત-નર્મદથી માંડી, ગોવર્ધનરામ ઇત્યાદિ સાક્ષરો - અરે છેક ગાંધીજી સુધી અંગ્રેજોનો ભારત સાથેનો સંબંધ એક યા બીજા કારણે અનેક મહાનુભાવોને આવકાર્યું લાગ્યું હતું. અંગ્રેજોનો સંપર્ક ગાંધીયુગને લાગ્યો તેટલો વાંધાજનક દલપત-નર્મદયુગને, પંડિતયુગને કે ગાંધીયુગ પ્રવર્તનાર ગાંધીજીને પણ એક તબક્કે લાગ્યો નહોતો!⁹ ‘સંગમયુગના દ્રષ્ટા’ સરસ્વતીચંદ્રકારને અંગ્રેજોની, શુભનિષ્ઠામાં વિશ્વાસ હતો.¹⁰ બીજી બાજુ એ પણ હકીકત છે કે છેક ૧૮૪૪માં દાદોબા અને દુર્ગારામને અંગ્રેજી અમલથી પૈસેટકે દેશની ખરાબી થયાનું ભાન હતું. મહેતાજીએ તો જણાવેલું કે કેટલાએક કામમાં અંગ્રેજોનું રાજ્ય સારું છે, પણ એ રાજા પરદેશનો છે, માટે એને જેટલી પ્રીતિ પોતાના દેશના લોકો પર છે તેટલી આ દેશના લોકો ઉપર નથી, માટે ઇહાંની પ્રજા દુઃખી છે.’ આગળ ચાલતાં તેઓ જણાવે છે કે એ જે થયું છે તે હિન્દુ લોકોના નિર્ભયપણાથી તથા વિદ્યારહિતપણાથી થયું છે... માટે હવે તો એ જ ઉપાય છે કે વિદ્યાકલામાં જાણીતા થવું. નીતિમાન થઈને સરકાર પાસે પોતાનો ખરો હક માગવો.’ (‘દુર્ગારામચરિત’, પૃ. ૧૦૬-૧૦૭-૧૦૮)¹¹ દલપત-નર્મદયુગે, સાક્ષરયુગે વિદ્યાકલા પરત્વે, ધર્મનીતિ પરત્વે ઠીક ઊંડાપોહ કર્યો અને ગાંધીયુગે એ ઊંડાપોહને ખરા હકની લડતમાં ઢાળ્યો. જેમણે અંગ્રેજ સરકારનું સ્વાગત કર્યું તે દલપતરામ, નર્મદ વગેરેએ અંગ્રેજ સરકારની ટીકા પણ પ્રસંગોપાત્ત, કરી જ હતી. ‘ફાર્બસવિલાસ’માં દલપતરામે કંઈક કડકાઈથી કહેલું :

‘કહે દલપત દીનાનાથ તેં આ દેશમાંથી,
આંધળો અમલ કાઢ્યો તથાપિ અંધેર છે.’

(દલપતકાવ્ય-૨, ૧૮૯૭, પૃ. ૯૫)

મીઠા અંગેના દંગલ પછી દુર્ગારામ મહેતાજી ૧-૯-૧૮૪૪ની માનવધર્મસભાની બેઠકમાં જે બોલ્યા તે એટલું તો કડક હતું કે મહીપતરામે લખ્યું કે ‘આ ભાષણ’¹² ઈ.સ. ૧૮૪૪ને બદલે ઈ.સ. ૧૮૭૮માં (એપ્રિલના દંગલ વખત) કર્યું હોત તો તેમને

5. હીરાલાલ પારેખ, અર્વાચીન ગુજરાતનું રેખાદર્શન-૧’, ૧૯૩૫, પૃ. ૧૦.
6. ગુજરાતી કવિતામાં પ્રતિબિંબિત રાષ્ટ્રીય અસ્મિતા, ૧૯૭૪, પૃ. ૨૮.
7. જુઓ ‘નર્મકવિતા’, ગ્રંથ-૧, પૃ. ૮૯૫ પરનું કાવ્ય ‘દેશમેં આનંદ ભયો, જે જે વિક્ટોરિયા’,
8. કેટલાંક કાવ્યો-૨, ૧૯૪૭, પૃ. ૬૭.
9. જુઓ ‘સત્યના પ્રયોગો અથવા આત્મકથામાં ‘રાજનિષ્ઠા અને શુશ્રૂષા’ પ્રકરણનો આરંભનો ભાગ, પૃ. ૧૫૮.
10. જુઓ ‘સરસ્વતીચંદ્ર’ ભાગ-૩ અને ભાગ-૪, સરસ્વતીચંદ્ર ભાગ-૪’ (૧૯૬૦)માં ૩૫મા પ્રકરણમાં પરશુરામ પાંચાલીને જે કહે છે તેમાંનો થોડોક અંશ જુઓ : પરશુરામ કહે છે : પાંચાલી!... તારી આસપાસના મહાસાગરનાં મોજાંની પેઠે તારી આસપાસ કપિલોક ઊછળી રહ્યા છે. તે તારા દેશનાં હવાપાણીને સુધારશે, અન્ય દેશોમાં જવાનાં તારા પુત્રોને સાધન આપશે, અને રત્નાકર તારો રત્નાકર જ થશે.’ (પૃ. ૭૧૮)
11. અર્વાચીન ચિંતનાત્મક ગદ્ય, ૧૯૫૦, પૃ. ૬.
12. આ ભાષણમાં આ વાત હતી : ‘અરજી કરવી ઘટારત ખરી, પણ ક્યારે કે જ્યારે રાજા હોય ને પ્રજાનો વિચાર લઈને કંઈક કરે ત્યારે - પણ જો તેમ ન કરે ને પ્રજા ઉપર જુલમ કરે, તો પ્રજાએ રાજા સાથે લડીને રાજાને શિક્ષા કરવી, ને રાજ્ય બીજા રાજ્યને સોંપવું. ને જે એવા કામમાં મદદ કરે તો તે સારા માણસનું લક્ષણ છે, ને એવા કામમાં પ્રજા મધ્યેના માણસોને મરવાને કંઈ ચિંતા નહીં, કેમ કે જુલમગાર રાજાઓથી પ્રજાનું રક્ષણ થાય તેમાં મોટો પરોપકાર છે. સાંભળો, રાજાનું રાજ્ય પ્રજાના કલ્યાણને અર્થે છે. પ્રજા ઉપર

તેમના જીવતરનો બાકીનો ભાગ કાળે પાણીએ ચડી આંદામાન બેટમાં કાઢવો પડત...!' (આદ્ય સુધારક મહેતાજી દુર્ગારામ, ૧૯૭૦, પૃ. ૨૬)

આમ દલપત-નર્મદથી માંડીને ગાંધીયુગ પર્યંત બૌદ્ધિકોમાં અંગ્રેજ સત્તાના સંપર્ક વિશે મિશ્ર વલણ રહ્યું છે. દુર્ગારામ મહેતાજી કે મણિલાલ નભુભાઈ દ્વિવેદી જેવાને અંગ્રેજ સત્તાથી થનાર હાનિની વાત બહુ ઊંડી રીતે સ્પર્શી ગયાનાં ઐઘાણ જરૂર મળે છે. મણિલાલે 'પાશ્ચાત્ય બલના આર્યબલ સાથેના સંઘટ્ટ'ના સંદર્ભમાં વાત કરતાં, એમના અત્યંત મહત્ત્વના લેખ 'પૂર્વ અને પશ્ચિમ'માં જણાવ્યું છે કે પાશ્ચાત્ય રાજકીય સંપર્કે 'સુખશાંતિ અને નિર્ભયતા' એ બે વાત આપણને મળી છે; પણ પછી ઉમેરે છે;¹³ પણ ખરેખર તેની કિંમત આપણે કોઈ મહામૂઢ ગામડિયો બજારમાં જઈને 'એકાદ હલકા હીરાને માટે આપી આવે તે કરતાં પણ અધિક પ્રમાણથી આપી છે. સતી, દૂધ-પીતી ઇત્યાદિ વાતો દૂર થઈ તે માટે પરમ ઉપકાર માનવા જેવું છે ખરું, પરંતુ અન્યથા પણ એવા રિવાજો બંધ ન જ પડત એમ અમારું માનવું નથી.'¹⁴ અંગ્રેજોના સંપર્કે જે નવા નવા સુધારાઓ આવ્યા, સુખસગવડનાં સાધનો આવ્યાં, વિદ્યાકલાનાં નવાં ક્ષેત્રો ખૂલ્યાં અને કાયદો તથા વ્યવસ્થાએ પ્રેરેલી શાંતિ-સલામતી આવ્યાં તેનો અનુભવ દેશી જનો માટે તો અભૂતપૂર્વ જ હતો. દલપતરામે તો એમની ઠાવકાઈમાં વિસ્મય વધવા દઈને ગાયું :

‘હીસે આ દુનિયા નવી, નવું નવું સૌ ઠામ,
કોણ મને લાગ્યું અહીં, દાખે દલપતરામ.
અરે આજ આંહીં મને કોણ લાવ્યું ?
નવું વિશ્વ શું ઈશ્વરે આ વસાવ્યું ?
ગયું ક્યાં હતું જેહ જૂની પ્રજાળું ?
અહો! સૃષ્ટિ આ તો નવી હું નિહાળું.’

(દલપતકાવ્ય-૨, પૃ. ૨૬૫)

આ દર્શન મહદંશે સપાટી પરનું છે. ને ખાસ વાત તો એ કે એ દર્શન કેવળ દલપતરામનું એકલાનું નથી, એ જમાનાનું છે. ‘બુદ્ધિપ્રકાશ’ અંકમાં મુખપૃષ્ઠ પર આગગાડી સાથે જે પદ્ય આવતું તેમાં ‘સુધારાથી થઈ આ જુઓ આગગાડી’ (વીર નર્મદ, ૧૯૪૬, પૃ. ૧૪) એમ નિર્દેશ હતો. એ આગગાડીને મહીસાગર પરથી ચાલી જતી જોઈને ‘ઈંજન કહું, કે હનુમાનની મા અંજની’ એવી ઉત્પ્રેક્ષા કરી હતી, પણ એ આગગાડીએ પ્રજાજીવનમાં કેવી કેવી અસરો પેદા કરી છે તેની ચિંતા હજુ કાવ્યમાં અભિવ્યક્તિ પામી શકી નહોતી. ‘૧૩-૭ની લોકલ (‘વસુધા’, ૧૯૬૪, પૃ. ૯૯)નો એ જમાનો નહોતો. આપણા પ્રજાજીવનને અર્થ, કેળવણી, રાજ્ય આદિ વિવિધ પાસાંથી જોનાર અંબાલાલ સાકરલાલ દેસાઈ જેવા મૌલિક વિચારકો હજુ હવે આવવાના હતા. અંગ્રેજોના સંપર્ક અંગેના સાવચેતીના સૂર નીકળતા હતા, પણ શરૂઆતમાં યાહોમ કરીને પડનારાઓના હાકોટામાં, ડાંડિયાની બાંગોમાં,¹⁵ સુધારકોનાં બ્યૂગલોમાં એ સંભળાય એમ નહોતા; પરંતુ

સમભાવ રાખવાને અર્થે છે; પણ તેમ ન કરે ને ઊલટી પ્રજાને પીડા કરે, દરિદ્રી કરે, એક દેશની પ્રજા ઉપર કૃપા રાખીને તેને ધનવાન થવાનો ઉદ્યોગ કરે, ને બીજા દેશની પ્રજાને નિર્ધન કરવાને ઇચ્છે, તો તેવા રાજાના સામું લડીને ધર્મબુદ્ધિના ચાલનારાં રાજાને રાજ્ય સોંપવું જોઈએ. અમારું બોલવું કેવળ અંગ્રેજોને જ વાસ્તુ નથી. પૃથ્વી પરના સર્વ રાજાઓને વાસ્તુ છે... રાજા પોતે જ પ્રજાને દુઃખી કરવા ઇચ્છે તો પ્રજાએ પોતાના હાથનું બળ રાજાને બતાવવું ને પરમેશ્વરની સહાયતા માગવી.’

(આદ્યસુધારક મહેતાજી દુર્ગારામ, ૧૯૭૦, પૃ. ૨૫-૨૬)

13. જોકે આ સુખશાંતિ અને નિર્ભયતાની વ્યાખ્યા કરવાની રહે! આ સંદર્ભમાં રવીન્દ્રનાથકૃત પૂર્વ અને પશ્ચિમ લેખમાળા પણ જોવી ઘટે.
14. સુદર્શન ગ્રંથાવલિ ૧૯૦૯, પૃ. ૪૮૨.
- આ અવતરણમાં ‘અન્યથા પણ એવા રિવાજો બંધ ન જ પડત એમ અમારું માનવું નથી’ - એ શબ્દોને સુઝાજનો મહત્ત્વના ગણશે જ.
15. જુઓ ‘લીલાંસૂકાં પાન’, ૧૯૪૨, લે. વિજયરાય વૈદ્ય

જેમ જેમ વિદ્યાજ્ઞાનની વૃદ્ધિ થતી ગઈ¹⁶, મંડળીઓમાં મળી ને વધુ ને વધુ વિચારવાનું બની આવ્યું¹⁷, જુદાં જુદાં ધાર્મિક અને સામાજિક આંદોલનો થતાં ગયાં¹⁸ તેમ તેમ અંગ્રેજોના સંપર્કથી થઈ રહેલી સાચી હાનિનું ચિત્ર સ્પષ્ટ થતું ગયું.¹⁹ રાજા રામમોહનરાય જેવા દેશહિતેચ્છુ વિશ્વમાનવે શુભ નિષ્ઠાથી, આદર્શપરાયણતાથી જે અંગ્રેજી કેળવણીનો પક્ષ કર્યો²⁰ એ કેળવણીએ હિન્દને પારાવાર નુકસાન કર્યું.²¹ એ વાત અંબાલાલ સાકરલાલ દેસાઈનાં ભાષણો અને લેખો' (સંપાદક : વૈકુંઠલાલ શ્રીપતરાય ઠાકોર)માં આવે છે. એ વાત હવે અનેક કેળવણીચિંતકો - સામાજિક ચિંતકો સ્વીકારતા થયા છે. એ વાત સાચી છે કે નવલરામ જેવા વિચારકોએ 'સુધારાની જીવનશક્તિ' તરીકે, 'આપણા પ્રાચીન યશસ્વી પણ હાલ છેક નિર્ભાગી ભરતખંડને પુનર્જીવન આપનાર ઈશ્વરસર્જિત શક્તિ' તરીકે અંગ્રેજી કેળવણીને જોઈ છે. અને તે કેળવણી જગતનું સામાન્ય જ્ઞાન', 'બુદ્ધિવાદ' (Rationalism), 'જનસામાન્યભાવ' (Equality of men) 'સ્વાતંત્ર્યભાવ', 'રાગવૃત્તિ'

16. મુંબઈની એશિયાટિક સોસાયટીની સ્થાપના (૧૮૦૪), મુંબઈ લિટરરી સોસાયટીની જુદી જુદી ભાષાઓનો શબ્દસંગ્રહ તુલનાત્મક અભ્યાસ માટે કરાવવાની યોજના (૧૮૦૬), હિન્દી સ્કૂલ અને સ્કૂલ બુક સોસાયટીની સ્થાપના (૧૮૨૦), પૂના સંસ્કૃત કોલેજની સ્થાપના (૧૮૨૧), નેટિવ એજ્યુકેશન સોસાયટીની સ્થાપના - મુંબઈ (૧૮૨૨), સુરતમાં પહેલવહેલું પુસ્તકાલય (૧૮૨૪), સુરતમાં પહેલવહેલી ગુજરાતી શાળા (૧૮૨૬), એલ્ફિન્સ્ટન ઇન્સ્ટિટ્યૂટની સ્થાપના (૧૮૩૫), બોર્ડ ઓફ એજ્યુકેશનની સ્થાપના (૧૮૪૦), મુંબઈ એશિયાટિક સોસાયટીના જર્નલનું પ્રકાશન (૧૮૪૧), સુરતમાં ઇંગ્રેજી સ્કૂલની સ્થાપના (૧૮૪૪), સ્ટુડન્ટ્સ સોસાયટી (૧૮૪૭), ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીની સ્થાપના (૧૮૪૮), ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી તરફથી ગુજરાતમાં પહેલવહેલું વર્તમાનપત્ર અને નેટિવ પુસ્તકાલય (૧૮૪૯), 'બુદ્ધિપ્રકાશ' વિદ્યાભ્યાસક મંડળ તરફથી પ્રગટ (૧૮૫૦), એન્ડ્રુસ લાઇબ્રેરીની સ્થાપના (૧૮૫૦), મુંબઈ ઇલાકાનું કેળવણી ખાતું સ્થપાયું (૧૮૫૫), 'સત્યપ્રકાશ'નું પ્રકાશન (૧૮૫૫), 'બુદ્ધિવર્ધક' માસિકનું પ્રકાશન (૧૮૫૬), મુંબઈ યુનિવર્સિટીની સ્થાપના (૧૮૫૭), પ્રેમચંદ રાયચંદ ટ્રેનિંગ કોલેજની સ્થાપના (૧૮૬૪), 'ગુજરાત શાળાપત્ર'નું પ્રકાશન (૧૮૬૪), શ્રી ફોર્બસ સભાની સ્થાપના (૧૮૬૫), મહાલક્ષ્મી ટ્રેનિંગ કોલેજ ફોર વીમેનની સ્થાપના (૧૮૭૪) વગેરે.
17. મુંબઈમાં ગુજરાતીઓની બુદ્ધિવર્ધક સભા, પછી જ્ઞાનેચ્છુ હિન્દુસભા, પારસીઓની જ્ઞાનપ્રચારક સભા, સત્યશોધક સભા, દક્ષિણીઓની પરમહંસ સભા, દુર્ગારામ મહેતાજીની માનવધર્મસભા (૧૮૪૪), રાજકોટમાં વિદ્યાગુણપ્રકાશક સભા, જૂનાગઢમાં બાળજ્ઞાનોદય સભા, પોરબંદરમાં સુબોધ પ્રકાશક ડિબેટિંગ સોસાયટી, જામનગરમાં મનોરંજક સભા, અમદાવાદમાં બાળલગ્નનિષેધક મંડળી, પુનર્લગ્ન એસોસિયેશન વગેરે.
18. ઉપરની મંડળીઓ - સંસ્થાઓ ઉપરાંત ધર્મસભા (૧૮૫૮), પ્રાર્થનાસમાજ - મુંબઈ (૧૮૬૭), પ્રાર્થનાસમાજ - અમદાવાદ (૧૮૭૧), આર્યસમાજ (૧૮૭૫), થિયોસોફિકલ સોસાયટી (સ્થાપના અમેરિકામાં, ૧૮૭૫), શ્રી મન્નથુરામ શર્માનું શિષ્યમંડળ અને શ્રેયસ્સાધક અધિકારી વર્ગ દ્વારા ધાર્મિક અને સામાજિક કાર્યો. આ ઉપરાંત સુતરાઉ મિલની સ્થાપના, પુણેમાં સ્વદેશીનું પ્રદર્શન, ઔદ્યોગિક પરિષદ, તાર-ટપાલ અને રેલવેનું આગમન, પ્રિન્ટિંગ પ્રેસની સ્થાપના, કોન્ગ્રેસની સ્થાપના વગેરે અનેક ઘટનાઓનું સાંસ્કૃતિક પુનરુત્થાનમાં મહત્ત્વ, - આ બધા માટે જુઓ 'અર્વાચીન ગુજરાતનું રેખાદર્શન', ભા.-૧, ૨ અને ૩, 'સમાજસુધારાનું રેખાદર્શન', 'કવીશ્વર દલપતરામ-૧-૨-૩', 'દલપતરામ : એક અધ્યયન', 'રાજા રામમોહનરાયથી ગાંધીજી' વગેરે.
19. ઈ.એ. રોસ લખે છે : 'જેમ કોઈ ચીજને કાટ ચડવાથી તે ચીજ ઉપર જે અસર થાય, તેવી અસર વિદેશી શાસનને પરિણામે ભારતવાસીઓના ઉચ્ચતર જીવન પર થઈ છે.' (પંડિત સુંદરલાલકૃત 'ભારતમાં અંગ્રેજી રાજ્ય-૧'માંથી ઉદ્દૃત, પૃ. ૧૪૫)
20. જુઓ 'રાજા રામમોહનરાયથી ગાંધીજી'.
21. જુઓ હિન્દ કેમ પાયમાલ થયું?'માં કાકાસાહેબનો 'અંગ્રેજી કેળવણી-વિષયક લેખ.

શરૂઆતમાં જ આનંદકુમાર સ્વામીનો અભિપ્રાય ટાંકે છે : 'આપણે ત્યાં અંગ્રેજી રાજ્યની એવી વિચિત્રતા છે કે જે વસ્તુએ લોકોનું ભારેમાં ભારે નુકસાન કર્યું હોય તે જ વસ્તુઓ આપણે માટે આશીર્વાદરૂપ ભાસે છે. આનો સચોટ દાખલો તે કેળવણી.' (પૃ. ૧૪૫) કાકાસાહેબ 'અંગ્રેજી કેળવણી' વિશે સ્પષ્ટ અભિપ્રાય આપતાં લખે છે :

'ટૂંકામાં કહીએ તો અંગ્રેજી કેળવણીને લઈને આપણે પોતાની સંસ્કૃતિ ખોઈ બેઠા, સમાધાન ખોઈ બેઠા, સમાજનો સંપ તોડી નાખ્યો, સ્વદેશનું ધન પરદેશ મોકલ્યું, હીન બની પારકાઓની જાત જાતની ગુલામી કરી અને સ્વરાજના રસ્તામાં મોટા અંતરાયરૂપ થઈ પડ્યા. એ બધા દોષો દીવા જેટલા સ્પષ્ટ હોવા છતાં આપણે તે જોઈ શકતા નથી એ પણ એ કેળવણીની જ અસર. હિન્દની પાયમાલીનાં બીજાં બધાં કારણો લોકો સહલાઈથી સ્વીકારશે, પણ અંગ્રેજી કેળવણી પણ આપણી પાયમાલીનું એક મોટું કારણ છે એમ કહેતા કેટલાય લોકો પોતાનો સખત વિરોધ જાહેર કરશે, એ દેખીતું છે; કેમ કે બીજાં કારણોની અસર આપણા પોશાક પર, આપણા ગજવા પર, આપણી કુટુંબવ્યવસ્થા પર અથવા આપણી તંદુરસ્તી પર થઈ હશે, પણ અંગ્રેજી કેળવણીની અસર તો આપણાં મગજ અને હૈયાં ઉપર જ થઈ છે.'

(હિન્દ કેમ પાયમાલ થયું?, પૃ. ૧૫૩)

આ સંદર્ભમાં રવીન્દ્રનાથની 'પૂર્વ અને પશ્ચિમ' લેખમાળા પણ જોવી ઘટે.

અને 'ઉદ્યોગપ્રીતિ' - આ છ બાબતમાં ઉપકારક થયાનું જણાવે છે.²² આમ છતાં જે ઊંડી-સૂક્ષ્મ હાનિ એથી થઈ છે તેની સ્પષ્ટ પ્રતીતિ બુલંદ રૂપે ગાંધીવિચારે કરાવી આપી.

અંગ્રેજોનો સંપર્ક આપણી નસોમાં તેઓ જે કંઈ ઉતારી શક્યા તેને કારણે મહત્ત્વનો છે. એમ તો પોર્ટુગીઝો, વલન્દા, ફ્રેન્ચો વગેરે પણ આવેલા, પરંતુ અંગ્રેજો આપણા હિતરક્ષકોનો પાઠ ભજવતા, આપણા હાકેમ થઈને રહ્યા. એમણે પોતાનાં આર્થિક અને અન્ય હિતોનાં સંરક્ષણ અને સંવર્ધન માટે જે સામ્રાજ્યવાદી શાસનજાળ પાથરી એમાં ઇચ્છા કે અનિચ્છાએ આપણે સીધી રીતે સંડોવાવાનું થયું. આપણી આંખો રામાયણ અને મહાભારતની, પુરાણો ને પુરાણાં ધર્મશાસ્ત્રોની રૂઢિ-આવૃત્ત દુનિયામાં ફરતી હતી, સાંકડી શેરી કે ચાચર ચોકથી બહુ વેગળે જવાનું તેમનાથી બન્યું નહોતું. આનંદશંકર ધ્રુવ કહે છે તેમ, 'તે સમયનું (મધ્યકાલીન) પ્રજાજીવન સાંકડું હતું... આપણા આત્માના ઘણાખરા ભાગમાંથી જીવન જ જતું રહ્યું હતું : એની અવલોકનશક્તિ લુપ્ત થતી ગઈ હતી, એનો સંસારનો સ્વાદ મરી ગયો હતો, - ગૃહ રાજ્ય આદિ મનુષ્યજાતિએ ઉપજાવેલી ભાવનાઓ અને સંસ્થાઓમાંથી એનો રસ ઊડી ગયો હતો. માત્ર એનો એક ભાગ કંઈક સચેત રહ્યો હતો : અને તે ધર્મ. જે સમયે આપણામાંથી બધું જીવન ગયેલું હતું તે વખતે પણ માત્ર ધર્મની નાડીમાં ચૈતન્ય ભરાઈ રહ્યું હતું.' (કાવ્યતત્ત્વવિચાર, ૧૯૩૯, પૃ. ૨૮૫) અંગ્રેજોના સંપર્કે આ પરિસ્થિતિમાં પલટો આણ્યો. તેમણે આપણી અર્થવ્યવસ્થા, સમાજ- વ્યવસ્થા, રાજ્યવ્યવસ્થા ને કેળવણીવ્યવસ્થા આ સૌ મૂળમાંથી હચમચાવ્યાં. અર્થવ્યવસ્થામાં કેન્દ્રીકરણના બળે અને વલણે જોર પકડવા માંડ્યું, શહેરીકરણની પ્રક્રિયાને વેગ મળ્યો. શોષિત અને શોષણખોરની નવી શ્રેણીઓ ઊભી થઈ. સમાજની આર્થિક રીતે ઝડપથી બેહાલી થવા માંડી.²³ કાકાસાહેબે તેથી માર્મિક રીતે કહેલું કે હિન્દમાતા પારકાં પાણી ભરતી થઈ છે.²⁴ વળી બીજી બાજુ સમાજક્ષેત્રે વિકેન્દ્રીકરણનાં બળોનો પ્રભાવ વધ્યો. જ્ઞાતિબંધનમાં, અલબત્ત, અત્યંત ધીમે, પણ શૈથિલ્ય આવતું ગયું. સંયુક્ત કુટુંબવ્યવસ્થા કમશ: ક્ષીણ થતી ચાલી. પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિસંપર્કે આપણે મોહાયા, ડઘાયા, લઘુતાગ્રંથિમાં સપડાયા અને કંઈક નવું કરી નાખવા અધીરા થયા. એમ કરતાં 'દારૂડિયા સુધારા'²⁵ સુધી ચઢી ગયા. નર્મદ જેવા, કેવળ વાક્યૂર નહીં, પણ આચારશૂર એવા સુધારકોએ સુધારાના આવેશ સાથે સુધારા માટેની સમજ પણ બતાવી હતી. સ્ત્રીકેળવણીની વાત કરતાં નર્મદે કહેલું : 'માણસ' શબ્દમાં પુરુષ અને સ્ત્રી બંને છે. બંને આકાર, સ્વભાવ, લાગણી ને સમજણમાં ઘણાંખરાં સરખાં છે.' (સ્ત્રીકેળવણી' નામનો નિબંધ, 'નર્મદગદ્ય', ૧૮૮૮, પૃ. ૧૦૯) નર્મદની આ વાત મ. ન. દ્વિવેદી જેવા આમ તો 'સંરક્ષકવાદી' ગણાઈ ગયેલા²⁶ સંસ્કૃતિચિંતકે બુલંદ રીતે સૌને સંભળાવી. કન્યાને દૂધપીતી કરવાનો અને સતીનો રિવાજ, વિધવા પુનર્લગ્નનો અને કન્યાકેળવણીનો પ્રશ્ન, કન્યાવિક્રય ને વરવિક્રય, બાળલગ્ન અને વૃદ્ધલગ્ન, બહુપત્નીત્વનો અને વર્ષાંતર-લગ્નનો પ્રશ્ન આવા અનેક સામાજિક રિવાજો ને પ્રશ્નોમાં એક યા બીજી રીતે કન્યા કે સ્ત્રી સંડોવાયેલી હતી. આ દિશામાં જે ઊંડાપોહ થયો, જે કંઈ સુધારાનાં પગલાં લેવાયાં તે ઇષ્ટ હતાં એમાં શંકા નથી. એ બાબતમાં રાજા રામમોહનરાય, ઈશ્વરચંદ્ર વિદ્યાસાગર જેવી વિશ્વમાનવતાવાદી વિભૂતિઓની સહાય તો હતી જ, તદુપરાંત અનેક નાનામોટા સુધારકોની²⁷ પણ એમાં

22 જુઓ 'નવલગ્રંથાવલિ', ૧૯૩૭, પૃ. ૪૬૯-૪૭૫.

23 વધુ માટે જુઓ 'હિન્દ કેમ પાયમાલ થયું?' (સં. નરહરિ પરીખ) અને 'બ્રિટિશ હિન્દુસ્તાનનો આર્થિક ઇતિહાસ' (રમેશચંદ્ર દત્તના અંગ્રેજી પુસ્તક પરથી લખનાર ઉત્તમલાલ ત્રિવેદી).

24 'હિન્દુ પાયમાલ કેમ થયું?', પૃ. ૧૨૨.

25. નવલગ્રંથાવલિ, ૧૯૩૭, પૃ. ૪૭૬.

26. નર્મદ, મનસુખ, મણિ ગટલાલા, ગુજરાતી, ગોવર્ધન વળી ગુપ્ત લડે થઈ રક્ષક સાથી, તેથી સુધારો થયો જરા જખમી મુંબઈમાં, રક્ષક મત બળવાન, દૂમ્યો નડિયાદ સુરતમાં.'

- વલ્લભદાસ પોપટભાઈ

(‘બુદ્ધિપ્રકાશ’, પૃ. ૩૮, અં. ૮, પૃ. ૧૮૬)

27. દુર્ગારામ મહેતાજી વગેરે સુરતના પાંચ દા, રણછોડલાલ ઝવેરી, ભોગીલાલ પ્રાણવલ્લભદાસ, તુળજાશંકર મહેતા, કરસનદાસ મૂળજી, મહીપતરામ રૂપરામ, ભોળાનાથ સારાભાઈ, નર્મદાશંકર, દલપતરામ, નવલરામ, મણિશંકર કીકાણી, પ્રાણજીવન હરિવલ્લભદાસ, રણછોડલાલ છોટાલાલ, પ્રાણલાલ મથુરાદાસ, ઝવેરીલાલ ઉમિયાશંકર યાજ્ઞિક, લાલશંકર ઉમિયાશંકર, રણછોડલાલ ઉદયરામ, કેશવલાલ વકીલ, વલ્લભજી હરિદત્ત આચાર્ય, વલ્લભદાસ પોપટભાઈ શેઠ, હરગોવિંદદાસ કાંટાવાળા, શેઠ ગોકુલદાસ તેજપાલ, દાદાભાઈ નવરોજી, ડૉ. ભાઉ દાજી, નંદશંકર તથા દયાનંદ, મન:સુખરામ, મણિલાલ નભુભાઈ વગેરે અનેક એક યા બીજી રીતે સમાજસુધારાના કાર્યમાં

એક યા બીજી રીતની સહાય હતી. વળી અંગ્રેજોની સ્ત્રીઓ પ્રત્યેની સન્માનવૃત્તિ - જે એમની અંગ્રેજિયતના એક ભાગરૂપ પણ ગણાય, પણ એમાં સહાયભૂત ખરી જ. વળી કેટલીક સામાજિક સંસ્થાઓએ (દા. ત., અમદાવાદનો સંસારસુધારા સમાજ, બંધુસમાજ, વનિતાવિશ્રામ, મુંબઈનાં ગુજરાતી હિન્દુ સ્ત્રી મંડળ, ભગિની સમાજ, વનિતાવિશ્રામ અને સેવાસદન વગેરે)²⁸ પણ સ્ત્રીઓના અભ્યુદય માટે કેટલાંક રચનાત્મક પગલાં ભર્યાં. આમ એક બાજુ આર્થિક ક્ષેત્રે કેન્દ્રીકરણનાં તો સામાજિક ક્ષેત્રે વિકેન્દ્રીકરણનાં પરિબળો સક્રિય થતાં એક તનાવ (ટેન્શન)ની વિચિત્ર પરિસ્થિતિ જન્મી.²⁹ એ તનાવમાં ધાર્મિક આંદોલનોએ પણ એક યા બીજી રીતે ઉમેરો કર્યો. (દા. ત., બ્રાહ્મોસમાજની પરિપાટીએ સ્થપાયેલા પ્રાર્થનાસમાજ, અમદાવાદની ધર્મસભા વગેરેએ.) આર્યસંસ્કૃતિની વહારે ધાનારી દયાનંદ સરસ્વતીની આર્યસમાજની અને થિયોસોફીની પ્રવૃત્તિઓની, શ્રીમન્નથુરામ શર્માની અને ઉપેન્દ્રાચાર્યના શ્રેયસ્સાધક અધિકારી વર્ગની પ્રવૃત્તિઓની પણ કેટલીક અસર થઈ. જોકે આ ધાર્મિક પ્રવૃત્તિઓની અસર અમુક નાનાં વર્તુળો પૂરતી - નાનકડા ભદ્ર સમાજ પૂરતી મર્યાદિત રહ્યાં જોવા મળે છે. વ્યાપક જનસમાજની રૂઢિપ્રાપ્ત ધર્મભાવનામાં તે ખાસ પરિવર્તન લાવી શકી નહોતી.³⁰

સંક્રાન્તિકાળની પરિસ્થિતિમાં ધર્મ અને સમાજનો ગતાનુગતિક મેળ જોખમાયો ને તેમાં રાજ્યવ્યવસ્થા લગભગ અલિપ્ત જેવી રહી, પોતાની પ્રજાના ભોગે પોતાનાં હિતોની માત્ર સાવધ રખેવાળ રહી. આવી પરિસ્થિતિમાં આપણા સંસ્કારજીવનમાં અનેક અનુકૂળ-પ્રતિકૂળ આઘાત-પ્રત્યાઘાતો જન્મ્યા અને એથી સંક્રાન્તિનું એક સંકુલ ગતિચક્ર આરંભાયું. આ ચક્રમંથનને પરિણામે શું પ્રાપ્ત થશે એ કહેવાની સ્થિતિમાં હજુ આજે પણ આપણે છીએ ખરા? - પ્રશ્ન છે!

સંક્રાન્તિકાળની જીવનપરિસ્થિતિએ પરિવર્તનનું જે ચક્ર ગતિમાન કર્યું તેમાં અંધ અનુકરણથી માંડીને આત્મનિરીક્ષણ, આત્મપરીક્ષણ, આત્મનિર્ભરતા, આત્મવિશ્વાસ વગેરેનાં વલણો પ્રસંગોપાત્ત, પ્રગટ થતાં ગયાં.³¹ નર્મદના 'હિન્દુઓની પડતી' કાવ્યમાં એક રીતે જોઈએ તો એના જમાનાનું આત્મનિરીક્ષણ જ છે. આ સાંસ્કૃતિક સંઘટ્ટને સર્જેલી દોલાયમાન પરિસ્થિતિમાંથી કોઈ સલામત ભૂમિકાએ સ્થિર થવાની મથામણ પણ સમાજના ધુરીણો કરતા રહેલા. આના ફળરૂપે ઉચ્છેદક અને સંરક્ષક વલણોના સંઘર્ષને ટાળવા મથતું - બંને બળો વચ્ચે સમતુલા ને સંવાદ સ્થાપવા મથતું ત્રીજું સમન્વયકારી મધ્યમમાર્ગી પરિબળ ઉદય પામે છે. એ પરિબળ ગોવર્ધનરામના 'સરસ્વતીચંદ્ર'માં સ્પષ્ટ રીતે મહિમા પામ્યું છે. આનંદશંકર પણ એ જ વલણના સમર્થક અને માર્ગદર્શક રહ્યા જણાય છે.

સહાયભૂત થયા છે. વધુ માટે જુઓ 'દલપતરામ: એક અધ્યયન'નું પહેલું પ્રકરણ.

28. વધુ માટે જુઓ 'સમાજસુધારાનું રેખાદર્શન', ૧૯૩૪, પૃ. ૧૫૩.

29. કનૈયાલાલ મા. મુનશી લખે છે : 'પરસંસ્કારનું વિષ આપણી રગોમાં પ્રસરવા માંડ્યું. ઘરો ભંગાવ્યાં, કુટુંબો તૂટ્યાં, નાતો તૂટી, ભાવનાની ભ્રષ્ટતા દાખલ થઈ, સંયમ ગયો ને ગૌરવ ગર્યું, આપણને ખાતરી થઈ કે આપણે નાલાયકમાં નાલાયક છીએ, ને આ પરસંસ્કારનાં ઝાંઝવાં જોઈ તરસ છિપાવવાની આશા રાખી, નિરાધારીમાં અને અધમતામાં, આપણે પાશ્ર્વથી ઉદ્ધારનાં નિર્ણવ સ્વપ્નાં જોઈ રહ્યાં.'

(ગુજરાતની અસ્મિતા, પૃ. ૬૬-૬૭)

30. 'મહારાજ લાયબલ કેસ' જેવી ઘટનાઓ પણ અત્રે યાદ કરવી જોઈએ. એ ઘટના રૂઢિચરિત્ર ધર્મ સામેના બંધારણીય નૈતિક વિદ્રોહ તરીકે ખૂબ મહત્વની છે. ધર્મસંસ્થા પાસેથી નીતિની અપેક્ષા, સત્ય માટેનો ભારે પક્ષપાત એમાં વ્યંજિત થાય છે. ધર્મ એટલે નીતિ અને નીતિ એટલે ધર્મ એ ગાંધીયુગીન સમીકરણ તરફના પ્રસ્થાનના આરંભકાળે બનેલી આ ઘટના ખૂબ મહત્વની લેખાય. ભોળાનાથ, રમણભાઈ, નરસિંહરાવ વગેરે તો બીજી બાજુ મણિલાલ, ગોવર્ધનરામ, આનંદશંકર વગેરેએ ધર્મ અને નીતિના સમીકરણસંબંધને સિદ્ધ કરવામાં અગત્યનો ભાગ ભજવ્યો હતો. ન્હાનાલાલે તો એની બુલંદ સૂત્રાવલિ રચી આપી.

31. જુઓ પૂજા અને પરીક્ષા' (૧૯૬૨)માં 'પંડિતયુગ' - એ પ્રકરણ. વિ. મ. ભટ્ટ લખે છે: 'સુધારકયુગમાં આપણી પ્રજા પાશ્ચાત્ય સાહિત્ય સાથે પહેલવહેલી સંપર્કમાં આવી અને તેને પરિણામે એ સૈકાઓની ઘોર નિદ્રામાંથી જાગી આંખો ચોળી 'બહાવરું બહાવરું' જોવા લાગી. આ એની પહેલી જાગૃતિ. પણ એ જાગૃતિ એકાંગી અને અધૂરી હતી, કેમ કે એમાં પૂરી સ્વસ્થતા હજુ નહોતી આવી અને નવીન જાગૃતિને લીધે ચડેલું ઘેન હજુ પૂરું નહોતું ઊતર્યું. એ ઘેન પૂરેપૂરું ઊતર્યું તે આ સંસ્કૃત સાહિત્ય અને એ સાહિત્યમાં પ્રતિબિંબિત થયેલી પ્રાચીન સંસ્કૃતિના પરિચયે. બીજી રીતે કહીએ તો સુધારકયુગ એ આપણા અર્વાચીન સાહિત્યનો બાલ્યકાળ હતો. એમાં આપણે પશ્ચિમની સઘળી નીતિરીતિ તરફ બાલકના જેવા અહોભાવથી જોતા અને એમના આભારવિચારનું બાલકના જેટલા મુગ્ધભાવથી અનુકરણ કરવા પ્રયત્ન કરતા.'

દલપત-નર્મદનાં ચોપાનિયાં - એનું વાર્તાનિબંધાદિ³² વાઙ્મય જોતાં, મંડળીઓનાં નામ³³ જોતાં એ જમાનાની લાક્ષણિકતાઓ - તેની આવશ્યકતાઓ વગેરે પર પ્રકાશ પડે છે. દલપત-નર્મદના જમાનામાં એક પ્રકારની સંક્ષુબ્ધતા જોવા મળે છે. લોકોમાં જ્ઞાનજિજ્ઞાસા, સાહસિકતા, ઉત્સાહ ને આવેશ વિશેષ જોવા મળે છે. ખંડનલક્ષી વલણો કંઈક જોરમાં છે. સુધારાની વાત કરનારા મોટા ભાગના ઉચ્છેદક પક્ષના હતા એ ઘટના સૂચક છે. સામાજિક વિષમતા આર્થિક વિષમતાને મુકાબલે વધુ ઝડપથી સર્જકસુધારકોનું ધ્યાન ખેંચી શકી છે. આર્થિક વિષમતામાં નજરે ચઢે એવાં ભેંકાર પરિણામો તો નવી અંધનીતિને કારણે હજુ હવે આવવાનાં હતાં. જે મૂલ્યસંઘર્ષ વિભિન્ન સંસ્કૃતિઓના સંઘટ્ટને આરંભાયો તેમાંથી સંવાદલક્ષી અભિગમ પર આવવાનું ગાંધીયુગમાં વધુ પ્રભાવક રીતે બનવાનું હતું. પશ્ચિમની સંસ્કૃતિનાં કેટલાંક સ્વતંત્રતા, સમાનતા, ઉદ્યોગપરાયણતા, બુદ્ધિનિષ્ઠા³⁴ વગેરેને લગતાં મૂલ્યો પ્રથમ વિચારજગતમાં સ્થિર થયાં અને પછી ધીમે ધીમે તે આચારજગતમાં ઊતરતાં થયાં. આ રીતની પ્રક્રિયાનું કારણ આપણી ધર્મલક્ષી દૃઢમૂલ, રૂઢિબદ્ધ સમાજવ્યવસ્થા હતું. દલપત-નર્મદયુગમાં તેમ પછીના ગાંધીયુગમાં પણ સાહિત્યક્ષેત્રે જેટલા પ્રમાણમાં વ્યક્તિ-સમષ્ટિને લગતા પ્રાગતિક નિર્દેશો મળે છે તેટલા પ્રમાણમાં સમાજ વાસ્તવિક રીતે આગળ ગયો નથી. સરસ્વતીચંદ્ર કલ્યાણગ્રામ લઈને સાહિત્યમાં અવતર્યો, પણ સમાજમાં એનું અવતરણ બાકી રહ્યું છે. દલપત-નર્મદથી ગાંધીજી સુધીનાં સંક્રાંતિકાળનાં જે વિદેયાત્મક ભારતીય સંસ્કારમૂલ્યો તે ગાંધીજી જેવી વિરલ વિભૂતિની કાર્યપ્રવૃત્તિ દ્વારા સર્વોદય સમાજની રચનામાં - સેવાગ્રામના નિર્માણમાં સંચારિત થયાં.³⁵ એનાં સારાં પરિણામો વિશે આશા જરૂર સેવી શકાય, પણ બૌદ્ધિક - વાસ્તવિક ભૂમિકાએ હાલને તબક્કે કશુંય કહેવું કદાચ કવેળાનું લાગે. રમણલાલ દેસાઈની નવલકથાઓમાં ગાંધીજીના આદર્શોને કલ્પનાશક્તિ દ્વારા મૂર્ત કરવાનો પ્રયત્ન થયો છે, પરંતુ એ પ્રયત્ન - ગાંધીની ગુજરાત કપરી જીવનશૈલી (ઉમાશંકર) એ વાતને યથાર્થ રૂપે ઊપસાવી શક્યો નથી. ગાંધીજીના આદર્શોની એ જાણે અતિસરલીકૃત સાહિત્યિક આવૃત્તિ છે. દલપત-નર્મદના યુગને 'ગ્રામલક્ષ્મી'નું સુરેખ રમણીય સ્વપ્ન નહોતું, 'વિશ્વશાંતિ'નો બુલંદ નારો એની પાસે નહોતો, એની પાસે વિશ્વયુદ્ધ નહીં, પણ સાસુવહુની લડાઈ' (મહીપતરામ) હતી - ઘર ઘરના સુધારાનો પ્રશ્ન એમની પાસે હતો. દલપત-નર્મદ યુગનો પ્રધાન સૂર 'સુધારો' હતો અને ગાંધીજીના એકાદશ વ્રતના સંદર્ભમાં જોઈએ તો ગાંધીયુગનો પણ પ્રધાન સૂર 'સુધારો' જ રહ્યો છે, અલબત્ત, એ સુધારાએ 'સત્યાગ્રહ'માં પરિણતિ સિદ્ધ કરી જણાય છે. દલપત-નર્મદનો યુગ 'સત્યપ્રકાશ'નો યુગ છે, ગાંધીયુગ 'સત્યાગ્રહ'નો યુગ છે. સત્યની આરાધના આ સંક્રાંતિ-કાળ દરમિયાન એક યા બીજી રીતે ચાલી છે. માનવધર્મની દુર્ગારામ મહેતાજીની વાત માનવતાવાદના આધુનિક રૂપમાં કાર્યાન્વિત થયેલી જોવા મળે છે. ગૌણ-પ્રધાનવિવેકે વાત કરીએ તો દલપત-નર્મદયુગમાં ખંડનાત્મક બળોએ જોર પકડ્યું, પંડિતયુગે સંરક્ષણાત્મક બળો દ્વારા ખંડનાત્મક બળો સામે મોરચો માંડ્યો અને ગાંધીયુગે સમન્વય-સમતુલાની પ્રક્રિયા દ્વારા ખંડન-મંડનનાં બળોમાંથી જ વિકાસ માટેની અનુકૂળ સ્થિર ભૂમિકા પ્રાપ્ત કરવાની દિશામાં દીર્ઘદષ્ટિભર્યો પુરુષાર્થ આદર્યો. એ પુરુષાર્થમાં સમાજનો બૌદ્ધિક વર્ગ - ભદ્રવર્ગ કોઈ ને કોઈ રીતે સંડોવાયો અને તેનો પ્રભાવ સમાજની બૌદ્ધિક પ્રવૃત્તિઓમાં સ્પષ્ટ રીતે પ્રગટ થતો ગયો.

દલપત-નર્મદનો સમય પદ્યપ્રધાન મધ્યકાલીન સાહિત્યયુગ પછીનો તરતનો હતો. પદ્ય તો પરંપરાગત રીતે સ્થિરપદ - પ્રતિષ્ઠિત હતું જ. હવે ગદ્યની પ્રતિષ્ઠાનો પ્રશ્ન આવ્યો. દલપતરામ 'હુન્નરખાનની ચઢાઈ' વિશે પદ્યમાં વ્યાખ્યાન આપતા હોય, ભરૂચ જિલ્લાના કેળવણી ખાતાના ઈતિહાસ' (મહેતાજી ગણપતરામ રાજારામ કૃત, ૧૮૭૮)નું નવલરામ ઊલટભેર

32. 'ભૂતનિબંધ' (૧૮૫૦), 'ડાકણ વિશે નિબંધ' (૧૮૫૬), 'બાળવિવાહ નિબંધ', 'પુનર્વિવાહ નિબંધ' (૧૮૫૭), 'જ્ઞાતિનિબંધ' (૧૮૫૨), 'જમણવાર વિશે નિબંધ' (૧૮૭૨), 'કજોડા દુખદર્શક નાટક' (૧૮૭૨), 'વૈધવ્યચિત્ર' (૧૮૫૯), છોકરાઓને ઘરેણું પહેરાવે છે તે વિશે' (૧૮૫૬), 'કેફ' (૧૮૫૫), 'રોવાકૂટવાની ઘેલાઈ' (૧૮૫૦) વગેરે આવા પ્રકારના લખાણમાં ચર્ચ્યમાન વસ્તુની મર્યાદાઓ જણાવી - ખંડન કરી નવી વસ્તુઓ સ્વીકારવાનો અનુરોધ છે. 'મંડળી મળવાથી થતા લાભ' (૧૮૫૧), 'દેશાભિમાન' (૧૮૫૬), 'સંપ વિશે' (૧૮૫૯), 'સંપલક્ષ્મી સંવાદ' (૧૮૫૧), 'સ્ત્રીકેળવણી' (૧૮૫૧), 'દેશાટન' (૧૮૫૩), 'હુન્નરખાનની ચઢાઈ' (૧૮૫૧) વગેરેમાં રચનાત્મક રીતે નવાં વલણો માટેનો પ્રચાર છે. 'આજકાલનો સુધારો કે રમણીય ભયંકરતા', 'વિલાયતી વિલાસમાં ફેશનબાઈ ખલાસ', 'નવો જમાનો અમૃત કે ઝેર?', 'એમ. એ. બના કે ક્યું મેરી મિટ્ટી ખરાબ કી?' વગેરે સાહિત્યમાં સુધારા સામેનો ભય પણ વ્યક્ત થયો છે. વધુ માટે જુઓ 'અર્વાચીન ગુજરાતનું રેખાદર્શન' અને 'સમાજસુધારાનું રેખાદર્શન'.

33. જુઓ પાદટીપ ક્રમાંક : ૨૪.

34. નંદશંકર કહે છે : 'બુદ્ધિવાદ એ જ હમારો 'ઉઘડતલ' (Open Sesame) રૂપી મંત્ર હતો.'

(નંદશંકર જીવનચિત્ર, ૧૯૧૬, પૃ. ૮૪)

35. જુઓ 'કલ્યાણગ્રામથી સેવાગ્રામ' લેખ, 'સંસ્કૃતિ', મે, ૧૯૭૩, પૃ. ૧૮૨-૧૮૬.

વિવેચન કરતા હોય³⁶ એ ઘટનાઓ અર્વાચીન સાહિત્યયુગમાં - દલપત-નર્મદના સુધારાના જમાનામાં જ બની છે. સાથે સાથે એ પણ યાદ રાખવું ઘટે કે વ્રજશૈલી ને ચારણી શૈલી સાથે મીઠો સંબંધ ધરાવતા શીઘ્રકવિ દલપતરામ ગદ્યમાં પણ પ્રસંગોપાત્ત, લખે છે. એક સામાન્ય શાળાના મહેતાજી દુર્ગારામ પોતાની રોજનીશીમાં ગદ્યનો વિનિયોગ કરે છે. નર્મદ પણ ગદ્યલેખન વિશે - ગુજરાતી ભાષા વિશે ભારે સભાન છે. ભાષા (ગદ્યપદ્ય ઉભયમાં) સારી રીતે ખેડાયેલી ન હોય તેને તે ગદ્ય કહેવા તૈયાર નથી. ભાષાવિદ્યાને જન્મ આપ્યાનું પ્રથમ માન જેરવીસને છે એમ કહીને સને ૧૮૨૮ના વરસને ગુજરાતી ભાષાવિદ્યાનો શક કહેવો જોઈએ એમ તે કહે છે, કેમ કે તે વરસથી ગદ્યમાં લખવાનું શરૂ થયું હતું.³⁷ વિજ્ઞાન, ભૂગોળ, ઇતિહાસાદિ અનેક નવા વિષયો અંગ્રેજી કેળવણીના કાર્યક્રમ હેઠળ શીખવાતા ગયા તે સાથે ગુજરાતી ભાષાના - ગુજરાતી ગદ્યના વિકાસ માટેનો અવકાશ વધુ ને વધુ ખૂલતો ગયો. મુદ્રણયંત્રોના પ્રવેશે, વર્તમાનપત્રો અને ચોપાનિયાં વગેરેના પ્રકાશને, મંડળીઓમાં વ્યાખ્યાનો - ચર્ચાઓ વગેરે કરવાની પ્રવૃત્તિએ ગદ્યવિકાસને સારી મદદ કરી. વળી અંગ્રેજી ભાષા-સાહિત્ય તો નજર સમક્ષ હતું જ. એક બીજી બાબત પણ ગદ્યસાહિત્યના વિકાસને ઉપકારક બની લાગે છે અને તે સાહિત્યની વિકસેલી સૂઝ. સંસ્કૃત સાહિત્યમાં ગદ્ય કાવ્યમાં સ્વીકારાયેલું પણ કાલક્રમે મધ્યકાલીન સમય સુધી આવતાં પદ્યનું વર્ચસ એકંદરે વધ્યું હોય એમ જણાય છે. પદ્ય જોડવું એમાં કવિકર્મની કુશળતા ગણાવા માંડી ને આમ જનતા તે તરફ આદરથી જોતી થઈ.³⁸ કાલક્રમે પદ્ય સાક્ષરતાનું - કવિપણા કે લેખકપણાનું માધ્યમ બની રહ્યું. ગમે તે વિષય, પછી રા. વિ. પાઠક કહે છે તેમ, હઠયોગનાં આસનોના વર્ણનનો હોય, પદ્યમાં આવી શકતો હતો.³⁹ ‘પરંતુ ક્રમશઃ અર્વાચીન જગત સાથેનો - બાહ્ય જગત સાથેનો સંપર્ક-સંબંધ જેમ જેમ વધતો ગયો તેમ તેમ ગદ્યનો અનેક વિષયોમાં પ્રવેશ થતો ગયો. અમુક વિષયો માટે તો ગદ્ય જ ઉચિત લાગે એવી પરિસ્થિતિનું નિર્માણ, શરૂઆતમાં ક્રમશઃ ધીમે ને પછી ઝડપથી થતું ગયું. જે જ્ઞાનવિજ્ઞાનના વિષયો સાથે ગદ્ય ખેડાતું ચાલ્યું તે વિષયોના પ્રચાર સાથે ગદ્યનો વિકાસ વેગથી ને વ્યાપકપણે ચાલ્યો. એ ગદ્ય કેવળ માહિતીજ્ઞાનનું જ નહીં, સર્જકતાનુંયે સફળ માધ્યમ બની રહ્યું.

દલપત-નર્મદના સાહિત્યમાં વસ્તુતત્ત્વ પરત્વે વધારે ઝોક વરતાય છે. ‘કેવું છે?’ એ કરતાં ‘શું છે?’ એનો ઉત્તર શોધવા તરફ એ જમાનાને કંઈક વિશેષ રસ છે. શબ્દ (sound) કરતાં અર્થ (meaning)નું મહત્ત્વ વાસ્તવમાં વધારે અંકાયેલું જોવા મળે. સુધારા ને નીતિબોધ માટે, છાપાળવી ઘટનાઓ ને વિગતો માટે જે રીતે ‘કવિતા’નો સાધનરૂપે ઉપયોગ થયો એ આ બાબતમાં સૂચક છે. કવિનું વલણ વસ્તુપરસ્ત કંઈક વધારે પણ લાગે. વિષયવસ્તુની પસંદગી અને નિરૂપણપદ્ધતિમાં વસ્તુનિષ્ઠ સ્થૂળતા તરત ઊપસી આવે છે. વિષયવસ્તુના આંતર કરતાં બાહ્ય અર્થ - રૂપ તરફ કવિનું અવધાન વિશેષ વરતાય છે. વિવેચને પણ તેથી ક્યારેક ભૂલથાપ ખાધી છે. આ સમયની કવિતામાં - આ સમયના સાહિત્યમાં દર્શનની અપેક્ષાએ, અગાઉ નિર્દેશ્યું તેમ, ચિત્રણ વધારે જોવા મળે છે. શબ્દચમત્કૃતિ કે અર્થચમત્કૃતિચિત્રથી કવિતા આગળ વધતી નથી. ચમત્કૃતિ પણ ‘ચાતુરી’થી વધારે કદાચ ન લાગે. આવી પરિસ્થિતિમાં કવિતામાં ઊંડાઈ કરતાં વ્યાપકતા, સૂક્ષ્મતા કરતાં સ્થૂળતા, અંતર્મુખતા કરતાં બહિર્મુખતા પર વધારે ઝોક રહ્યાનું વરતાય એ સ્વાભાવિક છે. કવિઓ વિષયવસ્તુના બાહ્ય સ્વરૂપે વધુ ખેંચાયા ને અંજાયા, તેમનો રસ મૂલ્યાંકનને મુકાબલે અવલોકનમાં વધારે પ્રગટ થયો, તેથી તો અવારનવાર કવિતા વર્જ્ય વિષયની સ્થૂળ રૂપરેખાની બહાર નીકળી શકી નથી, કવિતા અવારનવાર માહિતી બોધનું પદાત્મક ટીપણું બની જાય છે. સૂક્ષ્મ કાવ્ય-વિવેકનો અભાવ જેમ ભાવક-પક્ષે તેમ મહદંશે સર્જક-પક્ષે પણ જોવા મળે છે.⁴⁰ કવિતામાં શબ્દવિવેકને બદલે શબ્દકૌશલની બોલબાલા વધુ લાગે છે. તેથી તો

**‘સાદી ભાષા સાદી કડી, સાદી વાત વિવેક,
સાદામાં શિક્ષા કથે એ જ કવિજન એક.’⁴¹**

36 નવલગ્રંથાવલિ, સં. નરહરિ પરીખ, ૧૯૬૬, પૃ. ૨૭૮.

37 જૂનું નર્મગદ્ય, પુસ્તક ૧૬, ૧૯૧૨, પૃ. ૩૪૬-૩૪૭.

38 એમ ન હોત તો ‘સમર્થ ઉપકવિ’ દલપતરામ ‘કવીશ્વર’નું બિરુદ પામી શક્યા હોત?

39 અર્વાચીન કાવ્યસાહિત્યનાં વહેણો, ૧૯૬૨, પૃ. ૬.

40 1. અર્વાચીન કાવ્યસાહિત્યનાં વહેણો, ૧૯૬૨, પૃ. ૭-૮.

૨. ‘અર્વાચીન કવિતા’ (૧૯૫૩)માં પણ સુન્દરમ્ કહે છે : ‘આ વ્યાપારમાં (કવિતાના) લેખક કે ભાવક બેમાંથી એકે તરફથી કાવ્યકલાની ઊંચી અભિજ્ઞતા બહુ દેખાડાતી નથી, છતાં તે બંનેની અભિમુખતા સાચી લાગે છે.’ (પૃ. ૩)

41 મદનમોહન, ૧૯૭૨, સં. અનંતરાય રાવળ, પૃ. ૧૭૧.

- એ અભિપ્રાયે દલપતરામ 'કવીશ્વર' ગણાયા. નર્મદની કવિતામાં જોસ્સાની વાતને તે સમયના બૌદ્ધિક સાહિત્યિક વર્ગનું સમર્થન હતું, પણ વ્યાપક આદર તો જનમનરંજન કરતી બોધક કવિતાનો હતો. દલપતરામે પોતાની કવિતાવિભાવના સ્પષ્ટ કરતાં લખેલું :

'કવિતા કહીએ કલ્પના, જનમનરંજન જાણ,
સરસ સરસ રસ શબ્દમાં, અર્થની રચના આણ.
શબ્દની રચના સરસ તે અધિક અધિક અનુપ્રાસ;
ઉપમા આદિક અર્થના અલંકાર આભાસ.
કોમળ લાગે કાનને મન ઊપજે મીઠાશ,
જુક્તિ સરસ જો જાણીએ કવિમાં નહીં કયાશ.'

- આ જનમનરંજન તે કયા જનનું એ મહત્ત્વનો પ્રશ્ન છે. એ જમાનામાં કવિ જનતાની વધારે નજીક હતો. અંગ્રેજી કેળવણીથી એક નવો બ્રાહ્મણિયો' વર્ગ અસ્તિત્વમાં આવ્યો. તેનું આમ જનતા (mass)થી અંતર વધતું ચાલ્યું. આ આપણા સાંસ્કૃતિક - સાહિત્યિક ઇતિહાસની એક કમનસીબ ઘટના લેખાવી જોઈએ.⁴² આ અંતર - આ ભેદ મિટાવવાનું કાર્ય જે આગ્રહપૂર્વક સમાજના મોભીઓથી થવું જોઈતું હતું તે કમનસીબે ન થયું. સમાજના ભણેલા અને નહીં-ભણેલા વચ્ચે, બુદ્ધિજીવી અને શ્રમજીવી વચ્ચે, સાહિત્યકાર અને આમ જનતા વચ્ચે આત્મઘાતક સાંસ્કૃતિક વિષમતા જોવા મળી. એ વિષમતા સામે ગાંધીજી જેવા વિચક્ષણ લોકનેતાએ જે બળાપો કાઢ્યો તેનો ઘટિતાર્થ, તેનો મર્મ સમજવામાં આપણો સંસ્કારી બુદ્ધિજીવી વર્ગ કેટલીક રીતે નિષ્ફળ ગયો.⁴³ દલપત-નર્મદયુગનો કવિ ને વિવેચક એક અર્થમાં એકાંતપ્રિય નહોતો, તે 'જનતાનું મુખ' મટી ગયો નહોતો. એણે જનતા વચ્ચે રહી કવિતા લખી ને સંભળાવી અને જનતાને માટે થઈને કવિતાને મૂલવી પણ. (દા. ત., નવલરામ.) કવિ પર - કવિતા પર જનતાનું કંઈક પ્રભુત્વ વરતાતું હતું, પરંતુ આપણી કેન્દ્રગામી અર્થવ્યવસ્થાએ, સામ્રાજ્યહિતલક્ષી રાજ્યવ્યવસ્થાએ, કેળવણીની સ્વાર્થ-પરાયણ નીતિરીતિએ ઝડપથી આમ જનતાને સાહિત્યના પ્રદેશમાંથી કલાનિષ્ઠા અને 'બ્રાહ્મણ'ત્વની અસ્મિતાના મિષે બહિષ્કૃત કરી. આ બહિષ્કારની પ્રક્રિયા સંપ્રજ્ઞાતપણે ચાલી એમ કદાચ આપણે ન કહીએ, પણ એ પ્રક્રિયા ચાલી છે એમાં શંકા નથી. આને પરિણામે કેળવાયેલા વર્ગની સંસ્કારપ્રવૃત્તિઓ સમાનતાની પોષક થવાને બદલે વિષમતાની ઘોતક અને અવારનવાર પોષક કે સમર્થક બનતી ચાલી. આ સંદર્ભમાં કેળવણીના માધ્યમ તરીકે માતૃભાષાનો પ્રશ્ન જોઈશું તો સ્પષ્ટ ખ્યાલ આવી જશે. આમ જનતા અને સાહિત્યકાર વચ્ચેનું અંતર વાંધાજનક રીતે દષ્ટિગોચર થયું સાક્ષરયુગમાં.⁴⁴ એ અંતર ઘટાડવાનો પ્રયત્ન ગાંધીપ્રભાવિત કેટલાક સાહિત્યકારોએ કર્યો પણ ખરો, પણ એમાં મેઘાણી જેવા જૂજ અપવાદો બાદ કરતાં ઝાઝી સફળતા મળી જણાતી નથી. આ ભદ્રવર્ગ અને આમવર્ગના ભેદે

42. નગીનદાસે 'રોજિંદા જીવનનું વ્યાકરણ' નામના લેખમાં ડૉ. મોટેને ગાંધીજીએ જે જવાબ આપેલો તેની નોંધ છે. મોટેએ પ્રશ્ન કરેલો : 'તમારા કાર્યમાં તમને મોટામાં મોટી મુશ્કેલી કઈ નડી?'

ગાંધીજીએ જવાબ આપ્યો : 'ભણેલાઓની નહોરતા.' ('બુદ્ધિપ્રકાશ', ઓક્ટોબર, પૃ. ૩૫૩)

43 ગાંધીજીએ બારમી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના પ્રમુખસ્થાનેથી બોલતાં કેટલીક માર્મિક વાતો કરેલી. તેમણે કહેલું : '...મારી પાસેના કૂવા ઉપર કોસ ચલાવનાર કોસિયો કેવી ભાષા વાપરે છે એની એને ખબર નથી. એ ગાળ બોલે છે એનું એને ભાન નથી. તેને હું શું કહું? કવિ હોય તે એની પાસે જાય. મુનશી તો નવલકથાકાર રહ્યા, એ તો જઈ ન શકે. અદ્ભુત કલાકાર હોય તો એની પાસે જઈને એને સમજાવી શકે. બે શબ્દ અહીં ટિકાડ્યા, બે શબ્દ ત્યાં ટિકાડ્યા અને એવું કહે કે પેલો ઝીલી શકે એવું હોય.... આપણે સાહિત્ય કોને માટે રચીશું? કસ્તૂરભાઈ એન્ડ કંપની માટે, કે અંબાલાલભાઈ કે સર ચિનુભાઈ માટે? એમની પાસે તો પૈસા છે, એટલે ગમે તેટલા સાહિત્યકારો રાખી શકે છે, ગમે તેટલાં પુસ્તકાલયો વસાવી શકે છે. પણ પેલા કોસિયાનું શું?... હૈયું કઠણ કરું છું, પણ એ સેંગાંવ - ત્યાંનાં હાડપિંજરો જોઈ હું ત્યારે મને તમારું સાહિત્ય રેઢિયાળ લાગે છે. આનંદશંકરભાઈ પાસે મેં સો પુસ્તકો માગ્યાં. એમણે મહેનત કરીને મને મોકલ્યાં, પણ એ પુસ્તકોને હું શું કરું? ત્યાં શી રીતે લઈ જઈ?'

(ગુજરાતી સાહિત્ય સંમેલન-૧૨મું - અહેવાલ, પૃ ૨૫, ૨૮)

ગાંધીજીની આ વાતનો પ્રતિકાર કરતાં ગાંધીજી વગેરેની ભાષા જ લોકગમ્ય કેટલી એ પ્રશ્ન ઊભો કરવામાં આવ્યો, પરંતુ એથી કંઈ ગાંધીજીની વાત તૂટી જતી નથી એ તો સ્પષ્ટ છે.

44. 'આપરિતોષદ્વિદુષાં સાધુ ન મન્યે મે પ્રયોગવિજ્ઞાનમ્ - તે આ યુગનો આદર્શ ખરો, પણ આ આદર્શની ઉપાસનામાં એક મુખ્ય ત્રુટિ રહી ગઈ. આ ત્રુટિને લીધે લોકોની સાથે વિદ્વાનોના પણ પરિતોષની સાધનાને બદલે લોકો તરફ ઉપેક્ષા થઈ અને વિદ્વાનોનું જ સમાધન થયું.' - મનસુખલાલ ઝવેરી (થોડા વિવેચનલેખો', ૧૯૫૯, પૃ. ૨૫૭)

આપણા સાહિત્યના અંતરંગ અને બહિરંગ પર દૂરગામી અસરો કરી છે એટલું નક્કી. આપણી (રણજિતરામ વગેરેએ તીવ્રપણે વાંધેલી) ભાષાકીય અસ્મિતા - રાષ્ટ્રીય અસ્મિતાના અબાધિત વિકાસમાં આ ભેદ વચ્ચે નડતો ન રહ્યો છે.

મધ્યકાલીન સાહિત્યપરંપરાની પડછે દલપત-નર્મદયુગીન સાહિત્યપ્રવાહ અવલોકતાં એ પ્રવાહનું સાહિત્યસર્જનનાં વ્યષ્ટિનિષ્ઠ અને સમષ્ટિનિષ્ઠ મૂલ્યોના અભ્યાસ-સંદર્ભમાં જે મહત્ત્વ છે તે તરત પ્રતીત થાય છે. એક રીતે જોઈએ તો દલપત-નર્મદ-નવલરામની કવિતા એમનું સાહિત્ય પંડિતયુગ'ની જ નહીં, ગાંધીયુગની પણ અનિવાર્ય - અવિશ્લેષ્ય ભૂમિકા છે એ સ્પષ્ટ થાય છે. કેટલીક રીતે દલપત-નર્મદયુગનાં વલણો ગાંધીયુગનાં વલણોની સમાંતરે લાગે છતાં બંને એકરૂપ તો નથી જ, દેશકાળગત, તત્કાલીન જીવનસંદર્ભને અનુલક્ષીને તે વિશિષ્ટ રૂપનાં છે.⁴⁵

દલપત-નર્મદયુગે અર્વાચીન સાહિત્યના ઉદ્ભવ-વિકાસને માટે કેટલીક રીતે પાયાનું તો કેટલુંક આકર્ષક કામ પણ કર્યું છે! હાસ્યાસ્પદ થવાનું જોખમ વહોરીને પણ એ સમયના કવિઓએ પોતાનો યુગધર્મ અદા કર્યો છે. એમ ન હોત તો શેરસદ્દાની વાત કાવ્યનો - ગરબીનો વિષય કેમ બનત? હુન્નરખાનની કલ્પના કેમ જન્મત? વહેમજવન ક્યાંથી આવત? ફેશનબાઈ ક્યાંથી અવતરત? દલપત-નર્મદના જમાનાએ પદ્યની પાસે ગદ્યે જે કરવું ઘટતું હતું તે કામ કરાવ્યું છે તો પદ્યની સામે ગદ્યને પગભર કરવાનું કામ પણ કર્યું છે. દલપત-નર્મદની કવિતામાં સ્થૂળ જગત એના તોતિંગ રૂપે પ્રવેશ પામ્યું છે. આ જગતનું દર્શન, અલબત્ત, સપાટી પરનું છે, છતાં રસપ્રદ છે. એ જગત અનેક સ્થૂળ પદાર્થોથી ભરચક છે. વ્યવહારજગતના પદાર્થો કાવ્યજગતમાં કંઈક અવિકૃત રૂપે જાણે રહ્યા છે, તેમનું કાવ્યપદાર્થમાં રૂપાંતર સિદ્ધ થયું નથી. કેમ જાણે કવિનું લક્ષ્ય સ્થૂળ વ્યવહારજગતનું કાવ્યમાં રૂપાંતર સિદ્ધ કરવાને બદલે કેવળ પ્રતિબિંબ આપવાનું ન હોય! કવિની આંખ સ્થૂળ વ્યવહારજગતના પદાર્થો પર ચંચલતાથી ફેરે છે, એ પદાર્થોને ઉત્સાહ-વિસ્મય-મૌઘ્ય-પ્રગલ્ભતાથી કાવ્યમાં ખેંચી લાવે છે; પરંતુ એ પદાર્થોનો કાવ્યાર્થના લાભમાં પ્રતીકાત્મક રીતે - ભાવાત્મક રીતે વિનિયોગ કરવાનું કવિને ઝાઝું જ્ઞાવ્યું નથી.

દલપત-નર્મદયુગનો કવિ 'કવિ' તરીકે સભાન છે. મધ્યકાલીન કવિમાં જે ધાર્મિક વળગણો હતાં તેનું પ્રમાણ હવે ઘટ્યું છે. જોકે નૈતિક વળગણો જરૂર છે, પરંતુ એ વળગણો સાથે કવિતા દ્વારા લોકમનોરંજન જેવું કંઈક કરવાનો ખ્યાલ પણ કવિના ચિત્તમાં બળવાન છે. તેથી કવિતાનો એક કલારૂપે સ્વતંત્ર રીતે વિકાસ થાય એવી શક્યતાઓ વધુ ને વધુ છતી થાય છે અને તેનો લાભ થોડા સમયમાં ગોવર્ધનરામ, કાન્ત, કલાપી આદિ સર્જકોને મળ્યો જણાય છે. અર્વાચીન યુગની હવામાં આત્મા-પરમાત્મા વિશેના પરંપરાગત ખ્યાલો, ઇહલોક ને પરલોક-વિષયક રૂઢ માન્યતાઓ, પુનર્જન્મ, કર્મફલ ઇત્યાદિના ગતાનુગતિક વિચારો આ બધું પ્રત્યક્ષ વાસ્તવાનુભવની પડછે કંઈક દબાઈ ગયું. આત્માનું સ્થાન 'હું'એ લીધું. 'હું'ની સાથે 'હું'નો ઐહિક અનુભવસંદર્ભ સાહિત્યમાં પ્રસ્તુત થયો. નર્મદ 'મારી હકીકત' આપે છે તેમાં 'હકીકત' જેટલું જ 'મારી' વિશેષણ મહત્ત્વનું છે. એવી જ રીતે નારાયણ હેમચંદ્ર 'હું પોતે' આપે છે તેમાં 'હું' 'પોતે'થી ઘૂંટાઈને પ્રગટ થયેલો દેખાય છે. પરલક્ષી કવિતામાં રાચનાર દલપતરામે કવિતાની પંક્તિમાંથી નીકળી. જવા વિશે કંઈ વિચાર્યું જણાતું નથી. નર્મદે તો સ્પષ્ટ રીતે 'હું'ના અનુભવો, 'હું'નું ચિંતન કવિતામાં રજૂ કર્યું. તેની કવિતાની આત્મલક્ષિતા વસ્તુતઃ 'હું-લક્ષિતા' 'અહંલક્ષિતા' છે.⁴⁶ એક બાજુ કવિતામાં અહંલક્ષિતાનું તત્ત્વ પ્રગટ રૂપમાં સ્વીકારાયું, ને તે સાથે પાશ્ચાત્ય ભૌતિક સંસ્કૃતિના પ્રભાવે

45 રા. વિ. પાઠક લખે છે : '...આ બધાને પરિણામે સ્થૂળ દષ્ટિએ એમ કહી શકાય કે કાવ્યસંબંધી મતમતાંતરનું એક ચક્ર પૂરું કરીને આપણે દલપત-નર્મદના સમય ઉપર પાછા આવ્યા છીએ. દલપત-નર્મદના વખતમાં મનાતું કે ગમે તે વિષય ઉપર કાવ્ય થઈ શકે, ગમે તે વક્તવ્ય કાવ્યમાં મૂકી શકાય. અને અત્યારે પણ એ જ સ્થિતિએ આપણે લગભગ છીએ. ઇતિહાસનું પુનરાવર્તન થાય છે કે શું? પણ ઇતિહાસનું પુનરાવર્તન કદી થતું નથી. માનવગતિ કદાચ ગોળ લાગે ખરી, પણ તે ડુંગર ફરતા ગોળ રસ્તા જેવી છે. તે ગોળ છે, પણ ઊર્ધ્વગામી છે. આ જમાનાના સ્વરૂપના વિચારો ભલે દલપત-નર્મદના પ્રારંભ જેવા લાગે, પણ એ પ્રારંભ પછી તો દલપત-નર્મદ બંને કાવ્યની ઝડીઓ વરસ્યા, ક્વાન્ત અને કલાપીએ પોતાનાં દિલદર્દ ગાયાં, નરસિંહરાવ, કાન્ત અને બળવંતરાયે અનેક નવા ફૂલછોડો ઉછેરી બતાવ્યા, પ્રેમભક્તિએ વસંતવૈતાલિક કોકિલો ટહુકાવી મૂક્યા, હરિ હર્ષદ ધ્રુવ અને ખબરદારે વીરરસની હોરી-લાવણી ગાયાં, અને દી. બ. કૃષ્ણલાલ મોહનલાલ ઝવેરીએ, આચાર્ય શ્રી આનંદશંકરભાઈએ, શ્રી નરસિંહરાવભાઈએ, અને પ્રો. બળવંતરાય ઠાકોરે અનેક દષ્ટિએ વિવેચના કરીને આપણી સાહિત્યભૂમિને ખેડીને સમૃદ્ધ કરી મૂકી છે. આટલું થયા પછી, તે પહેલાંની ઐતિહાસિક સ્થિતિ પાછી આવે તે અશક્ય છે. નવા જમાનાને આ બધાનો વારસો મળ્યો છે અને એ સઘળા વારસા સાથે નવા કવિતાલેખકો કાવ્યક્ષેત્રમાં અનેક નવા પ્રયોગો અત્યારે કરે છે, અને આ આપણો કાવ્યપ્રવાહ, તેનાં જુદાં જુદાં વહેણોનાં લક્ષણો જેવાં એ એક ઘણો જ બોધક અને રસદાયક અભ્યાસ છે.' (અર્વાચીન કાવ્યસાહિત્યનાં વહેણો, ૧૯૬૨, પૃ. ૨૫-૨૬)

46 Subjective poetry માટે પણ 'અહંલક્ષી કવિતા' પર્યાય કદાચ વધુ યોગ્ય છે. 'સ્વાનુભવરસિક કવિતા' પર્યાય પણ સારો છે. રામપ્રસાદ બક્ષીએ તાજેતરમાં પ્રગટ થયેલા 'અને સાહિત્ય' ગ્રંથમાં Subjective poetry માટે 'સ્વસંવેદનાત્મક કવિતા' એવો પર્યાય યોજ્યો છે,

કાવ્યમાં પણ આધ્યાત્મિકની જોડાજોડ ભૌતિક વલણો તરફનો ઝોક પણ વધ્યો. અનેક પ્રકારની ભૌતિક સાધનસંપત્તિથી સભર જગત કાવ્યમાં પરલક્ષિતા માટેનું સંગીન ઉપાદાન બની રહ્યું. આ ભૌતિક સાધનસંપત્તિ સંસ્કૃતિના નિર્માણમાં મનુષ્યની શક્તિનો ફાળો અગત્યનો હતો જ અને તે અંગેની સંપ્રજ્ઞતાએ ‘હું’ને - ‘હું’ના અવાજને કાવ્યમાં અવકાશ કરી આપ્યો. યંત્ર-વિજ્ઞાનના વિકાસે મનુષ્યનું જે શક્તિરૂપ પ્રગટ થયું તેણે ઈશ્વર વિશેના પરંપરાગત ખ્યાલને આઘાત પહોંચાડ્યો, અલબત્ત, એ આઘાતની અસરો ગાંધીયુગથી સાહિત્યમાં વધુ પ્રગટ રૂપે - વધુ ઉત્કટ રૂપે દેખા દેવાની હતી. કોયા ભગતોને, સૂર્યને શિક્ષા કરનારાઓને આવવાની હજુ વાર હતી. દલપત-નર્મદયુગીન સાહિત્ય મધ્યકાલીન ગુજરાતી સાહિત્યથી તાજું (અલગ પડતું જતું હોઈ તેમાં મધ્યકાલીન પરંપરાનો કેટલોક રંગ - પાસ રહે એ સ્વાભાવિક હતું. કવિતાસાહિત્યમાં ધર્મનું સ્થાન વ્યવહારે લીધું, એ સાથે ઈશ્વરને બદલે મનુષ્ય કવિતાસાહિત્યના કેન્દ્રમાં આવી ગયો, પરંતુ મનુષ્ય ઈશ્વરને પદભ્રષ્ટ કરવા સુધી ગયો નહોતો; ‘આસપાસ આકાશમાં છે વિશ્વપતિનો વાસ.’ (- દલપતરામ) એ ઈશ્વર- સંસ્કાર-પ્રતીતિમાંથી મુક્ત થવું ભારતીય સંસ્કારના વારસદાર માટે આમેય સહેલું તો નથી જ. દલપતરામ, નર્મદાશંકર આદિ પરંપરાપ્રાપ્ત સામાજિક અને ધાર્મિક ખ્યાલોથી મુક્ત થઈ ભૌતિક રીતે ધર્મનું પરીક્ષણ કરે એટલી સમર્થ ઊંડી બૌદ્ધિક ક્ષમતા, વૃત્તિ યા ધીરજ ધરાવતા નહોતા. આમેય એ યુગ જ ચંચળતાનો હતો⁴⁷, ધર્મનું જે ઊંડું સર્વગ્રાહી પરીક્ષણ-સમીક્ષણ થયું તે તો સાક્ષરયુગમાં. મણિલાલ, ગોવર્ધનરામ, આનંદશંકર, રમણભાઈ, નર્મદાશંકર મહેતા વગેરેનું આ દિશામાંનું કાર્ય સર્વવિદિત છે. આમ છતાં દલપત-નર્મદયુગ કેટલીક નૂતન વિચારસરણી વ્યક્ત કરતાં ચોપાનિયાં ને નિબંધોનો યુગ રહ્યો છે. આ નૂતન વિચારસરણી કવિ-સુધારકોના તીવ્ર મનોમંથનના પરિપાકરૂપ જેટલા પ્રમાણમાં હતી એટલા પ્રમાણમાં તે ચિરસ્થાયી થઈ. નર્મદના ‘ધર્મવિચાર’ને આ સંદર્ભમાં મૂલવવો પડે. દલપત-નર્મદયુગની કવિતામાં ચિંતન પહેલી વાર વિષય તરીકે નિરૂપણ પામ્યું, પરંતુ એ ચિંતન સાક્ષરયુગીન ચિંતન જેવું પ્રભાવક નહોતું. એ યુગના સાહિત્યમાં અંતર્મુખતા કરતાં બહિર્મુખતાનું વલાણ વધારે જોરદાર લાગે છે. એથી ઊલટું, સાક્ષરયુગમાં બહિર્મુખતા કરતાં અંતર્મુખતા કવિના સર્જનકૃતિ-વિષયક અભિગમમાં વધારે જોરદાર લાગે છે. ગાંધીયુગમાં સાહિત્યક્ષેત્રે અંતર્મુખ અને બહિર્મુખ વલાણોને સંતુલિત રૂપમાં જોવા-સ્વીકારવાનો પ્રયત્ન વધુ દેખાય છે. આમેય એ યુગમાં અંતર્મુખ અને બહિર્મુખ વલાણોની સાહિત્યાદિ કલાક્ષેત્રે તેમ જ જીવનક્ષેત્રે એકબીજાને સંતુલિત કરવાની કે એકબીજાથી સંતુલિત થવાની પ્રવૃત્તિ વ્યક્ત રૂપે જોવાય - અનુભવાય છે.

વળી અંગ્રેજોનું શાસન સ્થિર થવા સાથે અંગ્રેજી કેળવણી દ્વારા એક શાંત સાંસ્કૃતિક આક્રમણ મંડાયું. એ આક્રમણથી જેમ અનિષ્ટ તેમ કેટલાંક ઈષ્ટ વલાણો પણ પેદા થયાં. એ કેળવણીએ જ્ઞાનવિજ્ઞાનની અનેક શાખાઓ પ્રત્યે આપણને સજાગ કર્યાં. અંગ્રેજી કેળવણી સાથે, યુનિવર્સિટી શરૂ થતાં, સંસ્કૃત અને ફારસીનું શિક્ષણ પણ ઉમેરાતાં, સાહિત્યસર્જન અને વિવેચન પ્રત્યેનો અભિગમ વધુ સમજવાળો, વ્યાપક અને વૈવિધ્યપૂર્ણ બન્યો.⁴⁸ જહાંગીર એરય સંજાણાએ ‘આધુનિક ગુજરાતી સાહિત્ય’ના સંદર્ભમાં આ અસરની તપાસ કરી છે અને તેમણે નરસિંહરાવની ‘સંસ્કૃત સાહિત્યના ક્ષેત્રમાં અંગ્રેજી સાહિત્યરૂપી ખાતર નાખવાથી આધુનિક ગુજરાતી સાહિત્યનો છોડ ઊગી નીકળ્યા’ની વાતનો સદલીલ પ્રતિકાર પણ કર્યો છે.⁴⁹ વિશ્વનાથે પંડિતયુગની⁵⁰ સમીક્ષા કરતાં આ યુનિવર્સિટીઓ (અંગ્રેજી કેળવણીની ઉચ્ચ સંસ્થાઓ) - પ્રેરિત સંસ્કૃત જાગૃતિએ જે મહત્ત્વનું કામ કર્યું તેનો ઠીક ચિતાર આપ્યો છે. તેઓ લખે છે :

‘આ પંડિતયુગ તે આપણી પ્રજાનો પુનઃ પ્રબોધકાળ હતો... આ પંડિતયુગમાં આપણે પશ્ચિમની સાથે પૂર્વના સાહિત્યના પણ સંપર્કમાં આવ્યા અને એની પ્રાચીન સંસ્કૃતિનું રહસ્ય સમજવાની પણ આપણને તક મળી,

જે પણ આવકાર્ય છે.

47 વિજયરાય વૈદ્ય કહે છે : ‘એ નર્મદયુગનો અર્ક જો ‘ચંચળતા’ શબ્દમાં આવી જાય છે, તો ગોવર્ધનયુગનો ‘ગંભીરતા’ શબ્દમાં આવી જાય છે.’

48 અર્વાચીન કવિતા, ૧૯૫૩, પૃ. ૧૪૫-૬.

49 અનાર્યનાં અડપલાં, ૧૯૫૫, પૃ. ૯૩-૧૩૦.

50. આ ‘પંડિતયુગ’ શબ્દના ઔચિત્યની આપણે ત્યાં ચર્ચા થઈ છે. શ્રી ધીરુભાઈ ઠાકર ‘પંડિતયુગ’ને બદલે ‘સાક્ષર પેઢી’ જેવા શબ્દપ્રયોગના પક્ષપાતી છે, કેમ કે, ‘યુગ’ શબ્દ સમયના બૃહદ વ્યાપને અનુલક્ષી શબ્દ છે. ઉમાશંકર ‘પંડિતયુગ’ એ નામકરણના વિરોધી છે. એમનો વિરોધ સમજી શકાય એમ છે. ‘પંડિતયુગ’ શબ્દથી પંડિતો કેવળ ‘પંડિતયુગ’માં હતા એવો ભ્રમ પેદા ન થવો જોઈએ. વળી ‘પંડિતયુગ’ શબ્દથી એ જમાનાની જે બધી વિલક્ષણતાઓ છે તેમનું સમુચિત વર્ણન થતું નથી. જોકે ‘પંડિતયુગ’ શબ્દ હવે એટલો રૂઢ છે કે રૂઢિબળના જોરે હવે એ શબ્દ વપરાતો રહે તો તેથી ઈષ્ટ અર્થબોધમાં હવે કોઈ મુશ્કેલી આવે એવું લાગતું નથી.

એટલે આપણે છેક બાલક મટીને યુવાવસ્થામાં પ્રવેશ કર્યો અને આગલા યુગમાં પરપ્રત્યયનેયબુદ્ધિ' જેવી આપણી સ્થિતિ હતી તેને સ્થાને પૂર્વ અને પશ્ચિમ ઉભયની પરીક્ષા કરી એમાંથી જે યોગ્ય હોય તેનો સ્વીકાર કરવા જેટલું સ્વાતંત્ર્ય આપણામાં આવ્યું.'

(પૂજા અને પરીક્ષા, પૃ. ૧૩૯-૧૪૦)

શાસક અંગ્રેજોની ગુરુતાગ્રંથિએ જ આંતરિક રીતે તેજસ્વી, પણ પરિસ્થિતિવશાત્, દીનહીન જનતામાં સ્વમાનની જે ભાવના સુષુપ્ત હતી તેને સંકોરી સ્વતંત્રતા, સમાનતા ને બંધુતાની દિશામાં તેને પ્રેરી. એ પ્રયત્નોને કોંગ્રેસની સ્થાપના, બંગાળની ચળવળ જેવી ઘટનાઓએ પ્રેરણા, બળ અને માર્ગદર્શન પ્રેર્યાં. સ્વામી રામકૃષ્ણ, સ્વામી વિવેકાનંદ, સ્વામી રામતીર્થ વગેરેએ ભારતીય સંસ્કારોના નવોત્થાનમાં, ભારતીય અસ્મિતાના ભાનમાં પ્રત્યક્ષ-પરોક્ષ સહાય કરી જ હતી. પરિણામે રાજકીય કક્ષાથી માંડી આધ્યાત્મિક કક્ષા સુધીના સ્વાતંત્ર્યની આવશ્યકતા - અનિવાર્યતા યંત્ર-વિજ્ઞાનના ઉત્તરોત્તર વિકાસ-આક્રમણકાળે નૂતન સાંસ્કૃતિક સંદર્ભમાં - વાસ્તવિક યુગસંદર્ભમાં પ્રબળ રીતે પ્રતીત થઈ. વિભિન્ન સંસ્કૃતિઓના સંઘટનથી આપણી મૂલ્યપરંપરામાં જે વિક્ષોભ પેદા થયો તેથી હવે નવેસરથી પરંપરાપ્રાપ્ત મૂલ્યો જોવા-ચકાસવાનો ઉપક્રમ યોજાયો. વર્તમાન યુગસંદર્ભમાં આપણાં જીવનમૂલ્યોનાં સંશોધન, વિશોધન અને પ્રતિષ્ઠાપન કરવાની પ્રક્રિયાએ વેગ પકડ્યો. આ પ્રક્રિયામાં આપણે ત્યાં જીવનધર્મી સંસ્કૃતિચિંતક - ધર્મચિંતક સાહિત્યસર્જકો - સાક્ષરો અંગ્રેસર થયા. સરસ્વતીચંદ્ર'ને આપણો ધર્મ' જેવા ગ્રંથો આ સાક્ષરયુગની સારસ્વત સિદ્ધિરૂપ બની રહ્યાં.

સાક્ષરયુગમાં જ ચિંતન-મનનના પરિપાકરૂપે સાંસ્કૃતિક સમન્વયની દિશામાં સમાજ અને ધર્મસુધારણાના પ્રયત્નો ચાલ્યા. જે ટકાવવા જેવું હતું તેને સમુદ્ધારી, નૂતનને વિચારવિવેકપૂર્વક સ્વીકારી લેવાના વલણનો સાહિત્યકારો અને સમાજચિંતકોએ આદર કર્યો. સાક્ષરયુગ વિચારના ગૌરવનો યુગ હતો. જીવનના સર્વગ્રાહી દર્શન-પરિચયને પોષણ અને અનુમોદન મળતાં રહ્યાં. સાહિત્યમાં મનોરંજનને મુકાબલે મનોમંથન મહત્ત્વનું થતું ગયું. આ યુગમાં સર્જાતું સાહિત્ય ભદ્રવર્ગનું સાહિત્ય - class-literature બનતું રહ્યું. સર્જન અને ચિંતન, જીવન અને કલા, સાહિત્ય અને નીતિ-ધર્મ - આવી આવી અનેક સંબંધ-સમસ્યાઓની ચર્ચા અને તેના ઉકેલ-ખુલાસા વિશેની ચિંતા આ કાળના સાહિત્યજગતની એક લાક્ષણિકતા બની રહી. કાવ્ય-સાહિત્યમાં વ્યાપકતાને મુકાબલે ઊંડાણ વધુ પ્રતીત થવા લાગ્યું. જીવનના કેટલાક ગંભીર વિષયો તરફનો કવિઓનો જવાબદારીના ભારવાળો અભિગમ ખાસ ધ્યાન ખેંચે છે. મણિલાલ કે આનંદશંકર, ગોવર્ધનરામ કે ન્હાનાલાલ, નરસિંહરાવ કે રમણભાઈ, કેશવ હર્ષદ ધ્રુવ કે નર્મદાશંકર મહેતા આ બધા સાક્ષરોનું સર્જન-વિવેચન આ સંદર્ભમાં જોવા જેવું છે. આ સમયની કવિતાનું વિશ્વ પણ મનુષ્ય, પ્રકૃતિ અને પરમતત્ત્વ - આ ત્રણ બિંદુઓથી સીમિત થાય છે. અલબત્ત, આ મહાવિષયો જીવન-મૃત્યુના ગહન-વ્યાપક સંદર્ભોને આવરી લેનારા હતા એ સ્પષ્ટ છે. એક તરફ દલપત-નર્મદયુગ અને સાક્ષરયુગ વચ્ચે નરસિંહરાવ તો બીજી તરફ બ. ક. ઠાકોર સાક્ષરયુગ અને ગાંધીયુગ વચ્ચે કડીરૂપ લાગે છે. આ બ. ક. ઠાકોરને રા. વિ. પાઠકે ઉચિત રીતે 'એક સંકોચભેદક બળ' તરીકે વર્ણવ્યા છે.⁵¹

આ સાક્ષરયુગ દરમિયાન સાહિત્યકલાક્ષેત્રે, સાહિત્યવિવેચનક્ષેત્રે પણ સંગીન સાધના જોવા મળે છે. પ્રાસંગિકતાને સ્થાને સનાતનતા અથવા સર્વકાલીનતાનું આકર્ષણ વધારે છે.⁵² સર્વગ્રાહિતા અને તલસ્પર્શિતા લખાણમાં આરાધ્ય રહ્યાં છે. કલાતત્ત્વ અને જીવનતત્ત્વની સ્થિર બુદ્ધિએ, સ્વસ્થ ચિત્તે આલોચના થાય એવી અપેક્ષા બળવત્તર બને છે. તેને પરિણામે સાહિત્ય-વિવેચનની પ્રવૃત્તિ પણ વધુ ઊંડી, વ્યાપક અને સંગીન બનતી જાય છે. સાહિત્યસર્જનના વિકાસ સાથે વિવેચનનો પણ વિકાસ નોંધપાત્ર રીતે થતો રહે છે. દલપત-નર્મદયુગના ઉત્સાહમાં તપ ભળે છે, જીવનના ઉલ્લાસ સાથે 'સંસ્કારી સંયમ'નો⁵³ પ્રભાવ વધે છે. નવું કરવાની વૃત્તિ સાથે સ્વસ્થ દષ્ટિનું અનુસંધાન થાય છે. સર્જકોનો તત્કાલીનતામાં રસ જાણે ઘટી ગયો હોય એવું લાગે છે. વસ્તુતઃ તો સર્જકોનો વાસ્તવને આવરી લેતા બૃહદ્ ભાવનાજગતનો રસ વધ્યો છે. સાહિત્ય-કલાનો જીવન માટેનો પક્ષપાત ઉઘાડો જોવા મળે છે ને તે સાથે સાહિત્ય-કલાની પ્રતિષ્ઠારક્ષણ માટેની સાવધાની પણ જોવા મળે

51 અર્વાચીન કાવ્યસાહિત્યનાં વહેણો, ૧૯૬૨, પૃ. ૧૭.

52 નરસિંહરાવ કહે છે : "કવિતાના ચિરસ્થાયી વિષયો - માનવહૃદયનાં અને સૃષ્ટિનાં ઊંડાણો અને સંચલનો - તે તો કવિત્વનાં સનાતન તત્ત્વો જોડે નિરંતર જોડાયેલાં હોઈ એ વિષયની કવિતા સર્વકાલીન થવાને પાત્ર ગણાશે."

(‘કુસુમમાલા’ની ચોથી આવૃત્તિની પ્રસ્તાવના, ‘કુસુમમાલા’, ૧૯૫૩, પૃ. ૭)

53 આનંદશંકર ધ્રુવ, જુઓ 'કાવ્યતત્ત્વવિચાર', ૧૯૩૯, પૃ. ૧૯-૩૬.

છે ખરી. કલાને ખાતર કલાની વાત કહેનાર મુનશી હોય કે કલાને ખાતર જીવનની વાત કરનાર ગોવર્ધનરામ, ન્હાનાલાલ ઇત્યાદિ હોય સૌ સાહિત્યકલાના જીવન પરત્વેના દાયિત્વને ગંભીર રીતે સ્વીકારે છે, અને એની ગૌરવપ્રતિષ્ઠાનો આદર પણ કરે છે. આનંદશંકરે ‘કાવ્યતત્ત્વવિચાર’માં આ મુદ્દાને અવારનવાર અનેક રીતે સાહિત્યચર્ચા દરમિયાન સમર્થન આપ્યું છે. એમ તો મુનશી પણ સરસતા ને સચોટતા સાથે ભાવનાની અપૂર્વતાની વાત લાવે જ છે.⁵⁴

સાક્ષરયુગીન સાહિત્યકલામાં વાસ્તવને મુકાબલે ચિંતન-ભાવનાનું પ્રાબલ્ય વિશેષ વરતાય છે; કેમ કે, સર્જકોમાં પણ ગોવર્ધનરામ, ન્હાનાલાલ, બ. ક. ઠાકોર જેવા કોઈ ને કોઈ ભાવનાથી પ્રતિબદ્ધ (‘કમિટેડ’) હતા. કોઈક રીતની પ્રતિબદ્ધતા (commitment) - એ આ સમયના સાહિત્યનું એક મહત્ત્વનું લક્ષણ બની રહે છે. આ ગાળાના સાહિત્યમાં ઉન્નત અને ભવ્યનું, રમ્ય સાથે જ ઊર્જિતનું આકર્ષણ વધેલું જોવા મળે છે. આ સમયમાં ‘આરોહણ’ની વાત પ્રસ્તુત છે. આપણી સર્જનકૃતિઓ સાથે જગત્કાદંબરીઓની ચર્ચાઓને સાંકળવાનો રસ વિશેષ છે. કલ્પના, ઊર્મિ અને વિચારના સમન્વયના સભાન પ્રયત્નો ચાલે છે. કોઈ કલાપી અંગત ઊર્મિને બૃહદ વિશ્વના સંદર્ભમાં ફેલાવવામાં ભલે થોડો, પણ સફળ થાય છે. કોઈ ઠાકોર વિચારપ્રધાન કવિતાનો ઝંડો લહેરાવે છે. કોઈ ન્હાનાલાલ વિરાટને હિંડોળે કલ્પનાને ચગાવતાં ગગનવિહાર આદરે છે. કોઈ કાન્ત કલ્પના-વિચાર ને ઊર્મિના સમન્વય દ્વારા અનુભૂતિનું સૌષ્ઠવપૂર્ણ રૂપ આકારવા મથે છે. આ સમયના સર્જકો - સાહિત્યવિવેચકો - ચિંતકો જીવનનાં મૂળભૂત સત્યોનો વિચાર કરે છે અને સ્વાનુભવે તેમની ખોજ આરંભે છે. આવા સર્જકોમાં કલાપી ને કાન્ત તરત યાદ આવે છે. કલાપી ને કાન્તની કવિતામાં અપૂર્વતાની જે પ્રતીતિ છે તેમાં તેમની સાચી આંતરખોજ જ મુખ્યત્વે કારણભૂત લાગે છે.

વૈચારિક વલણોના પ્રભાવને કારણે સાક્ષરયુગીન સાહિત્યમાં અર્થપ્રાધાન્ય-અર્થલક્ષિતા-અર્થઘનતા-અર્થભાર વધતાં જોવા મળે છે, શબ્દ પ્રત્યેની સભાનતાનું પણ તે એક કારણ બની રહે છે. આ વૈચારિક સભાનતાને કારણે ભાષાશૈલીમાં, નિરૂપણપદ્ધતિમાં અને નિરૂપ્ય વિષય પ્રત્યેના દષ્ટિકોણમાં કૃતકતાનો ભય - આડંબરનો ભય ઊભો થાય છે; સાહિત્યની આકૃતિ ગાણિતિક યા જડ બની જવાની દહેશત પણ રહે છે, સાહિત્યની સ્વાયત્તતા જોખમાતી દેખાય છે, સાહિત્ય શૈલીવેડા યા વાગાડંબરનો ભોગ બનતું વરતાય છે. આમ છતાં એકંદરે આ વલણે ભાષાને સારી રીતે પલોટી ભવિષ્યની કોઈ મહાકૃત્ય માટે તેને તૈયાર કરી છે, અનેક નવી શક્યતાઓના માર્ગ ખોલ્યા છે અને સાહિત્યના ગૌરવને એકંદરે ઊંચું આપ્યું છે. એ વાત ખરી છે કે જીવન પ્રત્યેના અભિગ્રહે, નીતિ-સંયમના પ્રત્યક્ષ નહીં તો પરોક્ષ આક્રમણે કવિતાની રમતિયાળ ગતિને જાણે કુંઠિત કરી દીધી છે, પરંતુ આ ઘટના તત્કાલીન પરિબળોની મર્યાદાને કારણે થઈ છે, એમાં સાહિત્યકારનો ફાળો હોય તો પણ ક્ષૈત્ય છે, કેમ કે એનો આશય સાહિત્યની અવમાનનાનો નહીં પણ આદરનો.

કદાચ અત્યાદરનો હોવાનો સંભવ છે! આ સમયના સાહિત્યમાં કેટલાક પુણ્ય અપવાદો બાદ કરતાં કવિતા-સાહિત્યમાં ઝરણા કરતાં નહેરની ચાલ વધારે વરતાય છે. કવિના મનોજગતમાં તેમ કાવ્યજગતમાં ભદ્રિકતાના કેટલાક ખ્યાલોનો પ્રવેશ થયો ને પરિણામે તેનું જીવનદર્શન - સાહિત્યદર્શન અમુકતમુક મર્યાદાઓથી સીમિત થયું. જીવનધર્મ અને કવિધર્મની સંપ્રજ્ઞતાએ સાહિત્યની સ્વાભાવિક લીલાગતિમાં સૂક્ષ્માતિસૂક્ષ્મ વિક્ષેપો - ક્ષોભ પેદા કર્યા ને તેથી કોક રીતની ભારેખમતા કવિના શબ્દમાં વરતાવા લાગી. કવિતાનું - સાહિત્યનું ગૌરવ આ સમયગાળામાં વધ્યું, પરંતુ તેને સ્વાધીનતા-સ્વાયત્તતા ન સાંપડી. કવિતાએ કલાશિષ્ટ થવાનો - રહેવાનો પ્રયત્ન કર્યો, પણ કલાશૈષ્ટ્ય સાથે જેટલા પ્રમાણમાં ને જેવું કલાવૈશિષ્ટ્ય સિદ્ધ થવું જોઈતું હતું તે ન થયું. એ તો કેટલીક રીતે - કેટલેક અંશે, આ પછીના સમયમાં વધારે બનવાનું હતું!

